

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**OSMANLI BOSNA HERSEKİ'NDE TEFSİR EĞİTİMİ VE
ÇALIŞMALARI**

Aida HABIBIC

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. HAKAN UĞUR**

KONYA - 2022

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	AIDA HABIBIC		
	Numarası	18810601112		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ TEFSİR		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
Tezin Adı	Osmanlı Bosna Hersek'i'nde Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	AIDA HABIBIC		
	Numarası	18810601112		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ TEFSİR		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	×	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Hakan UĞUR		
	Tezin Adı	Osmanlı Bosna Hersek'i'nde Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları		

OSMANLI BOSNA HERSEKİ' NDE TEFSİR EĞİTİMİ VE ÇALIŞMALARI

İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an tefsiri, Müslümanlar arasında en önemli bilim disiplinlerinden biridir. Bu nedenle, tefsir çalışmalarını İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren izleyebiliriz. Osmanlı döneminde Bosna Hersek'teki İslami eğitim kurumlarında tefsir çalışmalarından bahsettiğimizde, Tefsir okutulduğu kurumları veya okulları kastediyoruz: Gazi Hüsrev bey Medresesi, Elçi İbrahim paşa medresesi, Karacoz bey medresesi, Cemaluddin Çauşeviç medresesi, ve Behram bey medresesi.

Bosna Hersek doğumlu Osmanlı döneminin ünlü müfessirlerinden bazıları şunlardır: Abdullah Bosnevi (v. 1054/1644), Muhammed b. Musa Allamek el-Bosnevi (v. 1635), İbrahim Opiyaç (v. 1727). Tefsir'in bu topraklarda uzun bir tarihe dayandığının sonucuna varmış oluruz. Araştırmamızın önemi bundan kaynaklanmaktadır. Ayrıca Bosna-Hersek'te ele aldığımız konuyu ele alan derli toplu müstakil bir eserin bulunmaması araştırmamızın önemini artırmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Bosna Hersek, Osmanlı eğitim sistemi, Medrese.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	AIDA HABIBIC		
	Student Number	18810601112		
	Department	Basic Islamic Sciences		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	×	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Asst. Prof. Dr. Hakan UĞUR		
	Title of the Thesis/Dissertation	TAFSİR EDUCATION AND STUDIES IN OTTOMAN BOSNIA AND HERZEGOVINA		

TAFSİR EDUCATION AND STUDIES IN OTTOMAN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The interpretation of the Qur'an, Tafsir is one of the most important scientific disciplines for Muslims. For that reason, we can study and follow Tafsir studies from the first periods of Islamic history. When we talk about Tafsir education and studies in Ottoman Bosnia and Herzegovina, we mean the study of Tafsir in Islamic educational institutions in Bosnia and Herzegovina during the Ottoman period. This means that Tafsir was studied in Islamic schools like Gazi Hüsrev bey madrasa, Elçi İbrahim Paşa madrasa, Karacoz bey madrasa, Cemaluddin Çauşeviç madrasa, Behram Bey madrasa, as one of the Basic Islamic scientific disciplines.

Some of the famous commentators of the Qur'an in Ottoman period, born in Bosnia and Herzegovina, are: Abdullah Bosnevi (d. 1054/1644), Muhammed b. Musa Allamek al-Bosnevi (d.1635), Ibrahim Opiajc (d. 1727). We conclude that tafsir has a long history in these countries. The main goal of this research is present studies from Tafsir during the Ottoman period in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Tafsir, Bosnia and Herzegovina, Ottoman education system, Madrasa.

ÖNSÖZ

Osmanlı'da tefsir, en şerefli ilim kabul edilmiş ve medreselerdeki ilimler hiyerarşisi içinde tefsire müstesna bir konum atfedilmiştir. Buna paralel olarak tefsir, Kur'an'ın Müslüman toplumun değer ve anlam dünyasındaki müstesna yerine uygun biçimde nihai hedef olarak görülmüş ve en son ilim olarak okutulmuştur. Bosna Hersek'te Osmanlı medreselerinde tefsir, eğitimin son aşamasında okutuluyordu. Talebeler medrese eğitiminde, ilkin Arap dili ağırlıklı alet ilimlerini öğrenmiş ve bu aşamadan itibaren mantık, adap, meani, nazari hikmet, kelam, fıkıh, fıkıh usulü, hadis ve hadis usulü gibi ilimleri tahsil ederdi.

Bosna Hersek'te Osmanlı döneminde en öne çıkanlardan bir tanesi Muhammed b. Musa Allamek el-Bosnevi'dir (v. 1635). En büyük çalışmaları tefsir alanından yapmıştı, Beydavi tefsirinin üzerine şerhi meşhurdur. Klasik müfessir olarak Mostar ulemalarından biri İbrahim Opiyaç'tır (v. 1727). Beydavi'nin Envaru't-Tenzil tefsirini çok sever çok tefsir ederdi. Beydavi'nin tefsiri kadar yaygın olmamakla birlikte Zemahşeri'nin el-Keşşaf'ı da Osmanlı âlimleri için tefsirde vazgeçilmez bir kaynak ve ders kitabı olmuştur. Ayrıca Zemahşeri ve Beydavi'nin tefsirleri üzerine yazılan bazı haşiyeler yardımcı ders kitabı olarak takip edilmiştir.

Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Tezimizin birinci bölümünde Osmanlı döneminde tefsir faaliyet göstermiş ve hala göstermekte olan örgün eğitim kurumlarındaki varlığı ve durumu kronolojik olarak incelenmiştir. Tefsir'in okutulduğu bu eğitim kurumlarındaki yeri ve rolünün ve uygulanan müfredatların yanı sıra söz konusu eğitim kurumlarının tarihçesi hakkında da kısaca bilgi verilmiştir. Tezimizin ikinci bölümünde ise Tefsir alanında eser yazmış Boşnak müellifler ve eserleri hakkında anahatlarıyla bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu da çalışmamızın ana konusunu teşkil etmektedir.

Çalışmamızın hazırlanması esnasında birçok kişinin yardım ve desteği olmuştur. Öncelikle çalışmamın belirlenmesinden sonuçlandırılmasına kadar her türlü teşvik, tenkit ve yol göstericiliği ile desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Hakan UĞUR'a can-ı gönülden şükranlarımı sunarım. Ayrıca tezle ilgili görüş ve tavsiyelerinden yararlandığım ve tezle ilgili gerekli kaynak ve müfredatlar temin etme konusunda desteğini esirgemeyen Saraybosna 'Gazi Husrev-begova biblioteka' Tarihî Arşivi görevlisi prof. dr. Mustafa YAHİÇ'a, Saraybosna İslâmî İlimler Fakültesi Tefsir Bilim Dalı öğretim üyesi prof. dr. Cemalettin LATİÇ'e, Zenitsa İslâm Pedagoji Fakültesi Tefsir Bölüm öğretmeni prof. dr. Zuhdiya ADILOVIÇ'e ve son olarak dualarıyla bana destek veren değerli ailem ve arkadaşlarıma şükranlarımı bir borç bilirim.

Gayret bizden, başarı Allah Teâlâ'dandır.

Aida HABIBIC
Konya, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE TEFSİR EĞİTİMİ	2
A. OSMANLI DÖNEMİNDE TEFSİR ÇALIŞMALARI.....	4
B. OSMANLI'DA HÂŞİYELER.....	10
1. Ekmelüddin Bâbertî, Hâşiye ale'l-Keşşâf Ekmelüddin Muhammed.....	11
2. Musannifek, Hâşiye ale'l-Keşşâf Alâüddin eş-Şahrûdî.....	12
3. İbn Temcîd Muslihuddin Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî.....	13
4. Muhaşşî Sinan Efendi, Hâşiye alâ Envârî't-Tenzîl Sinanüddin.....	14
5. Konevî İsmâil Efendi, Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.....	15
C. MEDRESELERDE TEFSİR DERSLERİ.....	17
1. Haşiye-i Tecrîd (Yirmili Medreseler).....	18
2. Miftâh (Otuzlu Medreseler).....	19
3. Kırklı (Telvîh) Medreseler.....	19
4. Ellili Medreseler.....	19
5. Sahn-ı Seman Medreseleri.....	20
6. Altmışlı Medreseler.....	20

D. BAŞILCA OSMANLI MÜFESSİRLERİ.....	21
1. Şeyh Şihâbuddin es-Sivâsî.....	21
2. Hacı Paşa el-Aydînî.....	21
3. Kutbuddin el-İznîkî.....	22
4. Mollâ Gürânî.....	23
5. Hüsamuddin el-Bitlisî.....	23
6. Nimetullah b.Mahmûd en-Nahcivânî.....	24
7. Asam (Sağır) el-Karamânî.....	25
8. Nûreddinzâde.....	25
9. Ebû's-Suûd Efendî.....	26
10. Muhammed b.Bedruddin Münşî.....	27
11. Vânî Mehmed Efendî.....	27
12. Lûtfullah Erzurûmî.....	28
13. Mollâ Halîl Siirdî.....	28
14. Giritli Sırrı Paşa.....	28
15. Diğer Ünlü Tefsirler.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

I. OSMANLI BOSNA-HERSEK'İNDE TEFSİR EĞİTİMİ.....	32
A. OSMANLI DÖNEMİNDE BOSNA-HERSEK EĞİTİM SİSTEMİ.....	34
B. BOSNA'DAKİ MEDRESELER.....	37
1. Gazi Hüsrev Bey Medresesi.....	39
2. Elçi İbrahim Paşa Medresesi.....	40
3. Karacoz Bey Medresesi.....	40
4. Cemaluddin Çauşeviç Medresesi.....	40
5. Behram Bey Medresesi.....	41
6. Osman Recoviç Efendi Medresesi.....	41
C. BOSNA-HERSEK'TEKİ OSMANLI MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERS KİTAPLARI.....	42

II. OSMANLI DÖNEMİNDE YAŞAYAN BAŞILCA BOSNALI	
MÜFESSİRLER.....	47
A. MUHAMMED B. MUSÂ ALLAMEK EL- BOSNEVÎ.....	48
1. Hayatı.....	48
2. Eserleri.....	49
3. Tefsir Alanındaki Eserleri.....	50
B. ABDULLAH BOSNEVÎ.....	54
1. Hayatı.....	54
2. Eserleri.....	55
3. Tefsir Alanındaki Eserleri.....	58
C. İBRÂHİM B. İSMÂİL MOSTÂRÎ.....	64
1. Hayatı.....	64
2. Eserleri.....	64
3. Tefsir Alanındaki Eserleri.....	65
SONUÇ.....	67
KAYNAKLAR.....	69

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.m. : Adı Geçen Makale

a.g.md. : Adı Geçen Madde

as : Aleyhisselâm

b. : Bin, ibn

bk. : Bakınız

C. : Cilt

çev. : Çeviren

h. : Hicrî

Nr. : Numara

s. : Sayfa

ty. : Basım tarihi yok

v. : Vefat

v.dğr. : Ve diğerleri

Y. : Yayınevi, Yayınları

y.y. : Basım yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

İslam medeniyeti içerisinde Osmanlı döneminin çok özel bir yeri vardır. Osmanlılar yaklaşık altı asırlık bu dönemde askeri ve siyasi alanda olduğu gibi kültürel alanlarda da önemli başarılar elde etmişlerdir. Altı asra baliğ olan bir zaman diliminde İslâm'ın dünya üzerindeki en büyük gücünü temsil etmiş olmasına rağmen modern çağdaki araştırmacılardan genelde İslâmî ilimler özelde tefsir sahasında hak ettiği ilgiyi yeterince görmemiştir. Modern zamanlarda Osmanlı tefsir mirasıyla ilgili araştırmalara fazla rağbet edilmemesinin başlıca sebeplerinden biri, tefsir tarihi alanında klasik sayılabilecek eserlerin çoğunda Osmanlı'ya yer verilmemiş olmasıdır.¹ Oysa Arapça tefsirler bağlamında işaret edilmesi gereken daha başka bazı mühim eserler var ki bunlar şerh, hâşiye ve ta'lik türünden yapılan tefsirlerdir. Osmanlı âlimlerinin en çok başvurdukları ve eser verdikleri alanlardan biri de budur.²

Araştırmamızın amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) Tefsirin Bosna-Hersek'te tarihsel yayılışını incelemek.
- b) Osmanlı döneminde Bosna-Hersek'te faaliyet göstermiş ve hala faaliyet göstermekte olan örgün eğitim kurumlarını ve tefsir ilminin kurumlardaki varlığını, durumunu, yerini ve rolünü akademik açıdan incelemek.
- c) Bosnalı müelliflerin Tefsir alanında yaptıkları katkıları tespit ederek anahatlarıyla tanıtmak.

¹ Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları (13.yy-18. yy)*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2010, s. 91.

² Cündioğlu, Düccane, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası Bir Histografik Eleştirel Denemesi", *İslâmiyat*, 1999, C. II, s. 4.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. OSMANLI DÖNEMİNDE TEFSİR EĞİTİMİ

İlim ve eğitim faaliyetlerinin yapıldığı medreselerde okutulan tefsir, ilimlerin zirvesi kabul edilmiş, alt seviyede okutulan ilimler ise Kur'an'ı anlamada birer basamak olarak kabul edilmiştir.³ Medreselerdeki eğitim faaliyetlerinin yanı sıra cami, tekke ve saraylarda da tefsir ilminin sistemli bir ders şeklinde takip edildiği görülmektedir.⁴ Bu eğitim sistemi çerçevesinde medreselerde başta şer'i ilimler olmak üzere tarih, hat ve şiir gibi alanlarda pek çok âlim ve sanatkâr yetişmiştir.⁵

Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirleri tefsir tedrisatı ve telifinde hâşiye ve ta'lik yazmak için en çok tercih edilen eserlerdi. Osmanlı müfessirlerini etkileyen şahsiyetlerin başta geleni Zemahşerî (ö. 538/1144)'dir. el-Keşşâf adlı tefsiri Osmanlı medreselerinde yüzyıllar boyu vazgeçilmez dersler arasına girmiş, medrese nizamnâme ve kanunnâmelerinde bu tefsirin okutulması gerektiği vurgulanmıştır.⁶

Literatürde sonuncu manadan hareketle sözlü veya yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalara şerh denmiş, böylece ilimler tarihinde şerh bir telif türü şeklinde ortaya çıkmıştır. Şerhler bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir.⁷

Terim olarak ise, “bir yazı sayfasının altına, metnin herhangi bir noktasıyla ilgili olarak yazılan açıklama, dipnot” manasında olup hâmiş ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlıdır. Yine aynı kökten gelen tahşiye “hâşiye yazmak” ve muhaşşî de “hâşiye yazan” demektir. Genellikle muhtasar yazılmış meşhur bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan hâşiyeler, hem şerhte hem de metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen özel isim, ayet, hadîs ve şiir gibi hususlarla ilgili olarak yapılan kısa açıklamalar mahiyetindedir.⁸

³ İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Y., İstanbul, 1997, C. I, s. 74-75.

⁴ Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan dergisi İlmi Araştırmalar*, sy. 6 (1999), s. 249-303.

⁵ Özel, Recep Orhan, “Yusuf Sinânuddîn el-Amâsî (1000/1592) ve ‘Tebyînü’l-Mehârim’ Adlı Eseri”, *Usûl İslami Araştırmalar Dergisi*, 20/ 20 (2013), s. 114.

⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 23-28.

⁷ Şensoy, Sedat, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2010, C. XXXVIII, s.555.

⁸ Tefik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, Ankara, 1992, C. XVI, s. 419.

Bir başka telif türü ta‘lîk ise sözlükte “asılı olmak, yapışmak, ilişmek” manasındaki ‘alak kökünden türemiştir. “İliştirmek, iliştirilen şey” anlamlarına gelen ta‘lîk/ta‘lîka kelimesinin çoğulu olan ta‘lîkât/te‘âlîk ise “bir eserdeki ifade ve görüşlere yönelik tenkit, açıklama, ilâve, çıkarma ve tashîh mahiyetinde sayfaların kenarlarına ya da alt kısımlarına eklenen notlar” demektir. Ayrıca bir alimin bir ilim alanındaki görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı risale veya kitaplar için kullanılır. Ta‘lîk, İslâm telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için sayfa kenarlarına yazılan notlar, bir müellifin bazı görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı eserler için de kullanılmaktadır.⁹

Açıklama niteliğinde kaleme alınan ta‘lîkat, bir eserin anlaşılamayan yerlerini açıklığa kavuşturmaya yönelik olduğu gibi konuyu daha ayrıntılı biçimde ortaya koymak amacıyla da yapılmıştır. Yazma ve basma eserlerde ta‘lîkat hâşiyede görüldüğü üzere sayfa kenarlarına konulur. Satır aralarına düşülen kısa notlara ise hâşiyenin yanı sıra ta‘lîkat da denilmiştir. Gerek hâşiye gerekse şerh ve ta‘lîk kavramları açıklanmasına gerek duyulan metinler için söz konusudur. Bu hususta genel bir kural bulunmamakla birlikte mesela, zamirin merciini göstermek, bazı kelimelerin manasını açıklamak veya gramer bakımından cümle içindeki fonksiyonunu belirtmek (i‘rab) için üzerlerine bir işaret koyduktan sonra sayfa kenarında aynı işaret altında gerekli açıklamaların yapıldığı eserlere de ta‘lîkat adı verilir.

Metinde geçen âyet ve hadisleri açıklayıp bunların kaynağına dair bilgi vermek amacıyla yazılan ta‘lîkatlar da vardır. Birçok eserde sayfa kenarlarına düşülen notların başında fâide, latîfe, tenbîh ve nükte gibi kayıtların yer aldığı görülür. Ta‘lîkat türü eserler daha çok başka müelliflerin kitaplarına yazılan, bazen doğrudan metin, bazen de şerh ve hâşiye üzerine düşülmüş notlardır. Bazen ta‘lîk ile hâşiyeyi birbirinden ayırt etmek güç olmakla birlikte bazıları ta‘lîkin hâşiyeden daha az rastlanan mülâhazalar olduğunu söyler.¹⁰

Konuyu söz konusu topraklar için önem taşıyan bazı tarihî olayları dikkate alarak dört döneme ayıracağız ve kronolojik bir şekilde incelemede bulunacağız. Söz konusu dönemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Osmanlı döneminde tefsir eğitimi,
2. Osmanlılar'da hâşiyeler,
3. Medreselerde tefsir dersleri,
4. Başılca Osmanlı müfessirleri.

⁹ Şensoy, *a.g.m.*, s. 508.

¹⁰ Şensoy, *a.g.m.*, s. 508-509.

A. OSMANLI DÖNEMİNDE TEFSİR ÇALIŞMALARI

Tefsir ilmi bizatihi Kur'an'ın içinde çıkmış olan bir ilimdir. Bu yönüyle ilk tefsir hareketi bizatihi Kur'an'la başlamıştır. Kur'an'da pek çok ayet var ki, bunlar kendinden önceki ayetlerin tefsiri mahiyetindedirler.¹¹ Bu hareket ikinci olarak Hz.Peygamber'in faaliyetleriyle devam etmiştir. Hz.Peygamber aynı zamanda beşer bazında ilk müfessirdir ve bu yönüyle tefsir hareketini ilk başlatan kişidir. Bu açıdan onun tefsir ilminde müstesna bir yeri vardır.¹² Esasen ona bu misyonu bizzat Allah vermiştir. Kur'an'ı açıklamak, onun asli görevlerinden biridir.¹³

Osmanlılar'da tefsir ilminin konumuyla ilgili olarak Kevâkib-i Seb'a adlı risalede de şu ifadeler yer verilmiştir: İstanbul'da çoklukla üstattan ders alınan Kadı Beyzâvî'nin tefsiridir. Çünkü tefsir ilminin mebnileri lügat, sarf, nahiv, iştikak, meânî, beyan, bedi, kıraat, din usûlü, fıkıh, nüzul sebepleri, kıssalar, nasih mensuh, Kur'an'daki mübhem ve mücmeli açıklayan hadisler olup, öğrenciler bu ilimlerin hepsini birer birer almıştı. Şimdi tefsiri üstattan almaya başlayıp her bir ilmin kaideleriyle amel ederek Kur'an'ın manasına ihtisab yolunu üstattan gördüğünde mevhibe ilmi derler bir husus var ki Allah'ın feyzidir. Üstat onu kendisinde gördüğünde bir büyük meclis tertip edip âlimler toplanıp kendisine (öğrenciye) her ilmi okutmaya izin verirler. Medreselerde de tefsir ilmi, okutulan ilimlerin zirvesi kabul edilmiş, alt seviyede okutulan ilimlerin Kur'an'ı anlamada birer basamak olduğu belirtilmiştir.¹⁴

Hız.Peygamber çoğunlukla sahabenin veya diğer insanların soru sormaları üzerine bazen de kendiliğinden Kur'an'ı tesir etmiştir. Bu hareket ondan sonra sahabe tarafından sürdürülmüştür. Sahabenin de tefsir ilminde çok önemli bir yeri vardır.¹⁵ Zira onlar vahyin canlı şahitleri idiler. Hangi ayetin neden nazil olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Daha da ötesi doğrudan doğruya vahye konu oldukları da vaki oluyordu. Bir çok ayet sahabenin konumu, sorusu, tavrı veya durumu üzerine inmiştir.¹⁶Başta Abdullah İbn Abbâs (v.68/687), Abdullah İbn Mes'ûd (v.32/653), Ubeyy b.Ka'b (v.30/650), Hz.Ali (v.40/660), Zeyd b.Sâbit (v.45/665) başta olmak üzere birçok sahabe Kur'an ayetlerini bilgi ve vukufiyetleri ölçüsünde tefsir etmişlerdir.¹⁷

¹¹ Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsir Tarihi", *DİA*, Ankara, 1988, C. I, s. 42-44.

¹² Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç", *DİA*, Ankara, 1962, C. I, s. 5-7.

¹³ En-Nahl, 16/44, 64

¹⁴ İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim-Riyazi ve Tabii İlimler*, Küre Y., İstanbul, 1997, s. 74-75.

¹⁵ Duman, Zeki, "Kur'an Tefsirinde Sahabenin İhtilafı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri, 1985, s. 292.

¹⁶ Ebû'l-Hasan Ali el-Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'an*, Dârul-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1991, s. 209-210.

¹⁷ Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 72-112.

Tefsir ilminde sahabe döneminde başlayan okullaşmanın, tabiin döneminde alanı ve etkisi giderek genişlemiştir.¹⁸ Medîne, Kûfe, Mekke Tefsir okulları tefsir hareketinin gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Mücâhid (v.103/721), İkrime (v.105/723), Said b.Cübeyr (v.95/714), el-Hasan el-Basrî (v.110/728), Katâde (v.117/735) bu dönemde öne çıkan önemli tefsircilerdir.¹⁹ Tabiilerden olan bu alimlerin arkasından gelen tebe-i tabiin alimleri, ciddi bir şekilde tefsirde tedvine giriştiler ve bu ilimle ilgili rivayetleri bir araya toplamaya çalıştılar.²⁰

Böylece tefsirin ilk çeşidi olan Rivayet tefsirleri ortaya çıktı. Ali b.Ebi Talha (v.143/760), Abdurrezzâk b.Hemmâm (v.211/826), Mukâtil b.Süleyman (v.150/767), Yahya b.Sallâm (v.200/815) gibi zevatın tefsir sahifeleri oluştu.²¹ Ne var ki, tefsirinin derli toplu olması, kavillerin tevcihine gidip rivayetler arasında tercih yapması, et-Taberi'yi ön plana çıkarmıştır. O'nun "Câmiu'l-Beyân 'An Te'vîli'l-Kur'an" adlı tefsiri bu yönleri itibarıyla İslâm aleminde en meşhur ve en yaygın tefsir haline gelmiş ve türünün en önemli eseri olarak kabul görmüştür. Bu dönemde ve bundan sonraki dönemlerde tefsirde yeni anlayışlar belirmiş; rivayet tefsiri yanında dirayet tefsirleri, fıkhi tefsirler, filolojik tefsirler, işari tefsirler ve bunlardan başka bir de mezhebi tefsirler zuhur etmiştir.²²

Osmanlı döneminin en ünlü müfessirlerinden bahsedeceğiz. Bunların başında Ebû'l-Leys es-Semerkindî (v.383/993), Cârullah ez-Zemahşerî (v.538/949), Fahrüddîn er-Râzî (v.606/1209), el-Kâdî el-Beydâvî (v.685/1286), Ebû'l-Berekât en-Nesefî (v.710/1310), el-Kurtubî (v.671/1273) Alaüddîn el-Hâzîn el-Bağdâdî (v.741/1340) vb. Emevi ve Abbasilerden sonra İslâm dünyasının üçüncü büyük devleti olan Selçuklular döneminde de, dirayetli ve ilmi özgürlükten yana sultanlar sayesinde, diğer ilimler yanında, hadis ve tefsir dahil olmak üzere dini ilimler hayli gelişmiştir.²³ Başta Ebû'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî (v.465/1073), Muhyi's-Sunne el-Begavî (v.510/1116), el-Kâdî el-Beydâvî (v.685/1286) olmak üzere bu dönemde de önemli bazı müfessirler yetişmiştir.²⁴

¹⁸ Duman, *a.g.m.*, s.213.

¹⁹ Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Y., İstanbul, 1998, s. 39-41.

²⁰ Ateş, *a.g.e.*, s. 39-41.

²¹ Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 174-268.

²² Kırca, Celal, *Kur'an ve Bilim*, Marifet Y., İstanbul, 1996, s. 117-150.

²³ Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri (XII-XVI. yy. Arası)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 58-59.

²⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 59-63.

Harizm'den Anadolu'nun içlerine kadar geniş bir coğrafyada etkili olan Timuroğulları devletinde de tefsir yönünden bir canlılık müşahade edilmektedir.²⁵ Bu dönemde tefsir çalışmalarında hedef kabul edilen husus, batınî tefsirlerin asılsızlığını ortaya koymak ve mutezili yorumlarda ehl-ı sünnet itikadına uymayan noktaları tenkit etmektir. Zemahşerî'nin ünlü tefsiri "el-Keşşâf" üzerine yapılan çalışmaların yoğunluğu bunu göstermektedir.²⁶

Tasavvufî ve kelâmî tefsir çalışmaları da bu dönemin bir özelliğidir.²⁷ Osmanlıların başlangıç dönemlerine tesadüf eden dönemlerde Anadolu'da hakim olan Selçuklu Beylikleri döneminde diğer dini faaliyetler yanında tefsir çalışmalar da devam etmiştir.²⁸ Sadruddîn Konevî (v.673/1277) ve Celâluddîn Rûmî (v.672/1273) bu dönemin en önemli alimleridir. Konevî'nin aynı zamanda bir müfessir olduğunu, yazdığı Fâtîha tefsirinin, sonraki devirlerin tasavvufî tefsirlerine tesir ettiğini hatırlatmakta fayda vardır.²⁹ Dönemin tefsir faaliyetine hakim olan diğer bir özellik de, yapılan çalışmalarda Türkçenin ön plana çıkarılmaya çalışılmasıdır. Bu, daha önceki dönemlerde olmayan bir özelliktir.³⁰ Anadolu Beyliklerinin hakimiyeti ile Türkçe ilim hayatında varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bu dönemde diğer dini ilimler yanında tefsir ilminde de Türkçe istimal edilmeye başlanmıştır.

Bu yönüyle Beylikler dönemi Kur'an'ın Türkçeye tefsir ve tercümesinde bir dönüm noktası mahiyetindedir. Daha ziyade kısa sureler üzerinde yoğunlaşan bu çalışmalarda İhlas, Yasin ve Tebareke gibi sureler öncelikle tefsir ve tercüme edilmişlerdir.³¹ Bu konuda daha hacimli çalışmalar Osmanlılar zamanında yapılacaktır.³² Beylikler döneminde yazılan ilk ve en önemli Türkçe tefsir "Cevâhiru'l-Asdâf"tır.³³ Açık ve sade bir Türkçe ile yazılmış olan bu tefsirin müellifi meçhuldür.³⁴ Müellifi meçhul olan bu dönemin diğer bir tefsiri de "Tebâreke Tefsiri"dir. Bu dönemde kaleme alınmış daha başka küçük tefsirler de vardır.³⁵

²⁵ Demir, *a.g.e.*, s. 63-67.

²⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Y., İstanbul, 2010, C.II, s. 469-471.

²⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 63-64.

²⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 63-64.

²⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 68.

³⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 90.

³¹ Demir, *a.g.e.*, s. 71.

³² Aydar, Hidayet, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'an Okulu Y., İstanbul, 1996, s. 107-113.

³³ Topaloğlu, Ahmet, "Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevahiru'l-Asdâf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1983, sayı 27, s. 61.

³⁴ Aydar, *a.g.m.*, s.171-172.

³⁵ Erdoğan, Abdulkadir, "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1938, C. I, s. 47-51.

Bunların en belirgin özelliği satır arası kelime kelime tercüme edilmiş olmalarıdır. Bu usulü kuvvetli ihtimalle Anadolu'ya gelen Harezmi ve Horasanlı alimler getirmişlerdir.³⁶ Beylikler döneminde Türkçe eserler görünmekle birlikte yine eskisi gibi Arapça ve Farsça olarak yazılan pek çok tefsir de vardır.³⁷ Selçukludan, kültür, medeniyet, toplumbilim ve siyaset alanında Osmanlıya mükemmel bir altyapı oluşturdukları gibi, başta tefsir olmak üzere dini ilimlerde de önemli bir ortam hazırlamışlardır.³⁸

Gerek bu dönemdeki tefsir anlayışı ve yetişen müfessirler, gerekse Timurlularda tefsir alanındaki gelişmeler Osmanlı tefsir hareketi üzerinde müessir olmuştur. Çünkü Osmanlılardaki ilim ve kültür hayatının; usul, kelam, mantık, astronomi, hendese yanında bilhassa tefsir hareketinin şekillenmesinde bu dönemlerde yetişmiş alimlerin belirgin bir etkisi olmuştur.³⁹ Medreselerinde okutulan ve üzerinde şerh ve haşiye çalışmaları yapılan eserlerin büyük çoğunluğu bunların dönemlerine ait olduğu gibi, Osmanlı ulemasına bu tür çalışmalarda rehber olanlar da yine bunlardır.⁴⁰ Osmanlılarda ilk medrese Orhan Gazi (725- 764/1324-1362) tarafından İznik'te 731/1330 tarihinde kurulmuş ve başına da, Kemaluddîn elKâşânî'nin (v.887/) "Te'vilâtu'l-Kur'an" adlı eserinden besmele ile ilgili bir yorum üzerine yazılmış "Tefsiru'l-Besmele" adında bir haşiyesi bulunan⁴¹ ünlü alim Davud u Kayseri getirilmiştir.⁴²

Bunun ardından Devletin sınırlarının gelişmesine paralel olarak Bursa, Edirne ve benzeri merkezlerde yeni medreselere açılmıştır. İstanbul'da Fatih'in açtığı Sahnı Seman ile Kanuni'nin açtığı Süleymaniye medreseleri en önemli medreselerdir.⁴³ Osmanlılar döneminde dinî-ilmî tahsilin Kur'an ve tecvitle başlayıp tefsirle zirve noktasına ulaştığı söylenebilir. Şöyle ki İslâmiyet'in devletle toplumu kaynaştırma gibi çok temel bir işlev gördüğü Osmanlılar'da ilk ya da temel dinî eğitim Sıbyan (mahalle) mekteplerinde verilirdi.

³⁶ Aydar, *a.g.m.*, s. 102.

³⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 73-75.

³⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 58.

³⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 58.

⁴⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 63-65.

⁴¹ Abay, Muhammet, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1992, s. 102.

⁴² Bayrakdar, Mehmed, *Davudu'l-Kayserî*, , Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 7-25.

⁴³ Nazârî sûfî hareketin, işarîsûfî harekete de tesiri olmuş ve büyük ölçüde Osmanlı dönemi müfessirlerini ve divan edebiyatını etkisi altına almıştır. Bu düşüncenin izlerini mesela Şihabuddin es-Sivasî (803/1400)'de görmemiz mümkündür. Osmanlı dönemi müfessirleri arasında sufiliği ile ünlü kişiler arasında Molla Fenarî (834/1431)'yi, Yahya es-Semerkandî (860/1455)'yi, Nimetullah Nahcivanî (920/1514)'yi ve İsmail Hakkı Bursavî (1137/1725)'yi sayabiliriz

Osmanlılar dönemindeki müfessirlerin büyük çoğunluğunun aynı zamanda bir tarıkata mensup veya en azından sûfî meşrepli olduğu nazarı itibara alındığında tekke ve zaviyelerdeki sohbetlerde de tefsir derslerinin yapıldığı söylenebilir. Medrese tarihi incelendiğinde tefsir ilmi için özel medreselerin kurulmadığı görülür. Bu gelenek Osmanlı'da da sürdürülmüş olmakla birlikte yalnız tefsir ve hadis okutmaya yönelik bazı medreselerin kurulduğu da vakidir.⁴⁴

Bununla beraber Tefsir genel medreselerin temel derslerinin başında geliyordu. Tefsirin okutulmadığı hiçbir medrese yoktur.⁴⁵ Osmanlı medreselerinde tefsir dersini okutmakla görevlendirilen alimlerin tefsir ilminde tam bilgi sahibi ve maharetli olmasına itina gösterilirdi. Bu medreselerde tefsir dersi veren hocaların hemen hemen hepsi tahsillerini Mısır, Suriye başta olmak üzere Arap beldelerinde ikmal etmişlerdir.⁴⁶

Osmanlı medreselerinde okutulan tefsir kitaplarının başında Kâdî Beydâvî'nin "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl" adlı tefsiri geliyordu. Bunun yanında Zemahşerî'nin "el-Keşşâf An Hakâiki't-Te'vîl"i ve Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Ğayb"ı da ağırlıklı olarak okutulurdu.⁴⁷ En-Nesefî'nin (v.710/)"Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl" adlı tefsiri ile Celâluddin el-Mahallî (v.864/1460) ve Celâluddin es-Suyûtî'nin (v.910/) "el-Celâleyn" adlı tefsiri, Ebû'l-Leys es-Semerkindî, Ebû'l-Hayyân el-Endelûsî (v.745/), el-Begâvî gibi zatların tefsirleri de okutulan tefsirler arasındaydı. Osmanlılarda diğer dersler gibi tefsir de Arapça olarak okutuluyordu. Esasen Osmanlıların ilim dili ağırlıklı olarak Arapça idi.⁴⁸ İlk başlarda ihtiyaç sebebiyle Tefsir dersi verenler daha ziyade Mısır, Suriye, Irak gibi bölgelerden gelen Arap kökenliler ile İran ve Orta Asya'dan gelen müfessirler olmuştur. Ancak zamanla bu medreselerde yetişen Osmanlı alimleri bunların yerlerini almaya başladılar. Ne var ki, bunların da ekseriyeti yine tahsillerinin önemli bir kısmını buralarda yapmış insanlardı.⁴⁹

Uzunçarşılı bu konuda şöyle diyor: "Gerek Osmanlı alimleri ve gerek ondan evvel Anadolu Selçukileri alimleri, çoğu zaman yüksek tahsillerini Suriye, Mısır, İran ve Orta Asyadaki medreselerde yaparlardı. Suriye ve Mısır'da dini ve hukuki ilimlerle tefsir, hadis, tarih, edebiyat ve kavaide dair olan ilimler, İran ve Maveraünnehir taraflarındaki medreselerde ise, daha çok riyaziye, hey'et, kelam ve felsefeye dair olan ilimler revaçta idi.

⁴⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 58.

⁴⁵ Abay, *a.g.m.*, s. 2.

⁴⁶ Demir, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁷ Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977, C. V, s. 1923.

⁴⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 227

⁴⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 227.

Bu suretle her iki cihetten tahsil gören veyahut o taraflardan Anadolu'ya gelen alimler bu suretle yetişerek Anadolu medreselerinde tedrisatta bulunmuşlardır.”⁵⁰ Medreselerde ağırlıklı bir şekilde okutulan tefsir derslerinde işari-tasavvufî nitelikte yazılmış olan tefsirler ile dirayet-rivayet metodu üzere kaleme alınmış olan kelami-felsefî tefsirler müessir olmuştur. Osmanlılarda bilhassa tasavvufî ekolde en çok “Letâifu'l-İşârât” adlı tefsiriyle İmam el-Kuşeyrî (v.465/1073) etkili olmuştur.⁵¹

Daha önceleri tasavvufî-işari nitelikte yazılan tüm müfessirler üzerinde tesiri olan el-Kuşeyrî, “Tefsiru'l-Kur'an” adında bir eser yazan Kutbüddin el-İznîkî (v.828/1481), “Aynu'l-A'yân fi Tefsiri'l-Kur'an” adı ile Fâtîha suresini tefsir eden Mollâ Fenârî (v.834/1431) ile kütüphanelerde bulunmayan “Nûru'l-Kulûb” adında bir tefsir yazan Şeyh Bedreddin Simâvî (v.823/1420) gibi Osmanlı tefsircileri üzerinde de büyük ölçüde etkili olmuştur.⁵²

Osmanlı müfessirleri üzerinde bu cihetle İbnu'l-Arabî (v.638/1240), Necmüddin el-Kübrâ (v.618/1221) gibi başka zevatın da etkisi olmuştur.⁵³ Dirayet-rivayet yolu ile yazılıp kelam-felsefe ağırlıklı olan tefsirlerin de Osmanlı müfessirleri üzerinde büyük ölçüde etkisi söz konusudur. Bu noktadan olarak büyük bilgin ez-Zemahşerî ve onun “el-Keşşâf” adlı tefsiri, Fahreddin er-Râzî ve onun “Mefâtihu'l-Ğayb” adlı tefsiri ile Kâdî el-Beydâvî ve onun “Envâru't-Tenzîl” adlı tefsirini hemen zikredebiliriz. Bu üç müfessir kendilerinden sonraki tüm müfessirler gibi Osmanlı müfessirlerini de büyük ölçüde etkilemişlerdir.⁵⁴ Bu üç tefsir Osmanlı medreselerinde bilinip isti'mal edildikleri gibi, üçü üzerinde bir çok Osmanlı müfessiri telhis, ta'lik, şerh, haşiye türünden çalışmalar da yapmışlardır.⁵⁵

Bu çalışmalar aynı zamanda Osmanlı tefsir hareketinin önemli bir özelliği haline gelmiştir. Osmanlı müfessirleri biraz da bu tefsirlerin etkisiyle olacak ki, özgün ve müstakil tefsirler yerine, ulema arasında çok yaygın olan bu tefsirler üzerinde telhis, şerh, haşiye türünden çalışmalar yapmayı tercih etmişlerdir.⁵⁶

⁵⁰ Abay, *a.g.m.*, s. 7-12.

⁵¹ Demir, *a.g.e.*, s. 86-87.

⁵² Abay, *a.g.m.*, s. 7-10.

⁵³ Abay, *a.g.m.*, s. 6.

⁵⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 87-91.

⁵⁵ Demir, *a.g.e.*, s. 320-345.

⁵⁶ Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 297.

B. OSMANLI'DA HÂŞİYELER

Zemahşerî ve Râzî tefsirleri üzerinde de çalışmalar yapılmış olmakla birlikte en çok Kâdî Beydâvî'nin tefsiri üzerinde haşiyeler yapılmıştır. Kâdî Beydâvî'nin tefsiri üzerinde ikiyüzelliye yakın şerh, haşiye ve ta'lika türü çalışma yapılmıştır ki bunların altmışa yakın kısmı Osmanlı ulemasına aittir.⁵⁷

Kanuni devrinin (927-974/1520-1566) ünlü alimlerinden olan Sa'dî Çelebî'nin (v.945/1538)“Hâşiye ‘Alâ Tefsiri’l-Beydâvî” adlı haşiyesi, kısaca “Şeyhzâde” diye bilinen İmam Muhyiddin el-Kocavî'nin (v.951/1544) “Hâşiye ‘Alâ Envârî’t-Tenzîl” adlı haşiyesi⁵⁸ bunlardandır. “Hâşiye ‘Ale’l-Keşşâf” sahibi Ekmelüddin el-Bâbertî (v.786/1384) ve benzeri daha başka pek çok alim de eksik haşiye yapmışlardır.⁵⁹

Bu derslerde ekseriyetle takip edilen tefsir, Kadi Beydavi'nin Envaru't-Tenzil'idir.⁶⁰ Metod ve muhtevası itibariyle Osmanlının itikad ve fikir yapısına uygun olmasının, bilhassa bu tefsirin seçilmesinde etkili olduğu söyleniyor.⁶¹ Gerek camilerde, gerekse irşad meclislerindeki nasihatlerde da çoğunlukla aynı tefsir kullanılmıştır.⁶² Osmanlılar'ın telif ettikleri tefsir hâşiyelerinin tamamına yakını Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı ile Beyzâvî'nin (v. 635/1286) Envârü't-tenzîl'i üzerinedir.⁶³

Bu eserlerin muhteva olarak ise; tefsirin daha doğru ve daha kolay anlaşılması için yapılan açıklamalar ile tefsirdeki eksik ve hataları gidermeye yönelik ilave bilgilerden oluştuğu söylenebilir. Yine gerekli görülen durumlarda da bizzat hâşiye müellifi tarafından âyetlerin tefsiri yapılmıştır. Hâşiye yazarları tefsirdeki anlamayı zorlaştıracak derecede kısa, muğlak ve müşkil ifadeleri incelerken ibarelerin sarf ve nahiv açısından durumu, bazı müphem ve garîb ifadeler ile terim ve özel isimlerin manaları hakkında bilgiler vermişler, metnin arkasında yatan sebep ve delillerden bahsetmişlerdir.⁶⁴

⁵⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 91-94.

⁵⁸ Abay, *a.g.m.*, s. 185-205.

⁵⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁰ Demir, *a.g.e.*, s.97-98.

⁶¹ Demir, *a.g.e.*, s. 100.

⁶² Osmanlılar döneminde az da olsa Mâtürîdî'nin (v. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an*, İbn Sînâ'nın (v. 428/1037) *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Kâşânî'nin (v. 736/1335) *Te'vilât*, Sadreddin Konevî'nin (v. 673/1274) *İ'câzü'l-beyân*, Râzî'nin (v. 606/1209) *Mefâtihu'l-gayb*, Mahallî (v. 864/1459) ve Süyûtî'nin (v. 911/1505) *Tefsîru'l-Celâleyn* ve Ebussuûd Efendi'nin (v. 982/1574) *İrşâdü'lakli's-selîm* isimli tefsirlerine şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserler yazılmıştır. Bkz. Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, C. I, Beyrut, 1993, s. 65.

⁶³ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *Et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 2003, C. I, s. 313.

⁶⁴ Maden, *a.g.m.*, s. 244-245.

Tefsirlerde yer verilen hadislerin kaynaklarını ve sıhhat durumlarını belirtmişler, şiirleri şerh etmişlerdir. Gördükleri eksikleri gerek kendi görüşleriyle ve gerekse başka tefsirlerden nakillerle tamamlamışlar, müfessirlerin değinmediği farklı görüşlerden de okurun haberdar olmasını sağlamışlardır. Birçok yerde ise lügavî, tefsirî, fikhî ve kelâmî tercihleri hususunda müfessirleri tenkit etmişlerdir. Bazı durumlarda da bir muhaşşîden ziyade bir müfessir gibi hareket ederek âyetlerle ilgili tefsirî açıklamalar yapmışlar, ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili mevzûlara temas etmişlerdir.⁶⁵

1. Ekmelüddin Bâbertî, Hâşiye ale'l-Keşşâf Ekmelüddin Muhammed (v. 786/1384)

Zemahşerî'nin el-Keşşâf isimli tefsiri üzerine kaleme aldığı bu hâşiye tefsirin mukaddime, Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûreleriyle ilgili kısmını kapsamakta olup yazma halindedir.⁶⁶ Hâşiyede önce “kâle fî kavlihî Te'âlâ” ifadesiyle âyet metnine ardından da “kavluhû” kelimesiyle işaret edilen Zemahşerî'nin ifadesine yer verilmekte, sonra da açıklamalar yapılmaktadır. Bâbertî, Zemahşerî'nin ve başka müelliflerin konuyla ilgili görüşlerini zikrettikten sonra kendi düşüncelerini de “ekûlü” diyerek ortaya koymaktadır. Bâbertî eserin mukaddimesinde hâşiyesini, el-Keşşâf'taki yanlış fikirleri reddedip onlara cevaplar vermek, doğru olup anlaşılamayan kısımlarını da beyan etmek maksadıyla kaleme aldığını belirtmiştir.⁶⁷

Bâbertî bu hâşiyede Zemahşerî'nin tefsirinden izah veya değerlendirmeye muhtaç gördüğü ibareleri önce sarf, nahiv ve belâgat açısından açıklamış, daha sonra müfessirin maksadına işaret etmiştir.⁶⁸ Ele aldığı ifade eğer bir meseleye dair ise o konu hakkındaki farklı görüşleri de zikretmiş ve gerekli gördüğü yerlerde bazı görüşlerin hatalı veya tartışmalı olduğunu söylemiştir.⁶⁹ Zemahşerî'nin Fâtiha sûresinin nüzûlüyle ilgili ifadeleri bağlamında sûrenin mekkî veya medenîliği konusunu etraflıca ele almıştır.⁷⁰

⁶⁵ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Bâbertî el-Hanefî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 74, vr. 1-296.

⁶⁶ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 1b.

⁶⁷ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 2b, 3a, 23a, 43b, 44a.

⁶⁸ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 1b-2a, 3b, 16b.

⁶⁹ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 8b.

⁷⁰ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 236a-237a.

Muhkem ve müteşâbih kavramlarını ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Lafzın manaya delâlet yollarına değinerek zâhir, nass, müfesser, muhkem, hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih terimleri hakkında bilgi vermiştir.⁷¹ Bâbertî'nin tefsirdeki i'tizâlî fikirleri de tenkit ettiği görülmektedir. Bâbertî hâşiyesinde yer verdiği görüşleri hangi kaynaklardan aldığını ise çoğu zaman belirtmemiştir. Cevherî'nin es-Sihâh'ı, İbnü'l-Hâcib'in Şerhu'l-Mufasssal'ı gibi eserler, Bâbertî'nin kaynaklarından bazılarıdır.⁷²

2. Alâüddin eş-Şahrûdî, Hâşiye ale'l-Keşşâf, Musannifek (v. 875/1470)

Musannifeke ait bu hâşiye, yazma halinde olup el-Keşşâf tefsirinin mukaddime, Fâtiha ve Bakara'nın ilk 6 âyetiyle ilgili bölümünü ihtiva etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin tek nüshası bulunmaktadır.⁷³ Tefsirin tamamı değil, belli ibareleri açıklanmıştır. Yazmanın bazı varakları arasında boşluklar bulunmaktadır.

Bu bölümler ile Bakara'nın baş kısmı eksiktir. Yazar eserin mukaddimesinde tefsir ilminin önemine vurgu yaptıktan sonra tefsirler içinde el-Keşşâf'ın anlatımının mûciz, şânının yüce, ifadelerinin açık, kâidelerinin yeterli, delil ve şâhitlerinin çok olmasıyla öne çıktığını belirterek niçin bu tefsiri tercih ettiğine işaret etmiştir. Yazar talebelerin kendisinden tefsirin müşkil ve muğlâk yerleri ile hadis ve şiirlerini açıklamasını ısrarla istediklerini söylemiştir.⁷⁴

Musannifek, tefsirin mukaddimesini tafsilatlı bir şekilde ele almıştır.⁷⁵ Bu bölümde tefsir ilmiyle ilgili geniş açıklamalar yapmış, özellikle bir ilim olması açısından tefsir ilminin tarifi üzerinde durmuştur.⁷⁶ Tefsirdeki anlaşılması zor ifadeleri açıklayan Musannifek, bazı kelimelerin önce yapısını incelemiş, daha sonra da sözlük ve terim anlamları hakkında bilgiler vermiştir.⁷⁷ Musannifek ayrıca tefsirde geçen sahâbe, tâbiîn ve âlimlerden bazılarını öne çıkan yönleriyle tanıtmıştır.⁷⁸

⁷¹ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 24a, 234b.

⁷² Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 326, vr. 1-117.

⁷³ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 1b-2a.

⁷⁴ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 1-37a.

⁷⁵ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 20b-23a.

⁷⁶ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 3b, 5a, 11b.

⁷⁷ Maden, *a.g.m.*, s. 246' dan naklen, Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 4b, 6b, 39b.

⁷⁸ Maden, *a.g.m.*, s. 247' dan naklen, Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 3b-4a, 9a-9b, 12b, 19b, 29b, 46b, 53b, 63a, 72b.

Musannifek, açıklamalarında yer verdiği birtakım bilgilerle ilgili olarak isim belirtmeksizin bazı el-Keşşâf muhaşşîlerinin görüşlerini gündeme getirmiş ve itirazlara cevaplar vermiştir.⁷⁹ Kendi eserleri olan Hâşîye alâ Şerhi'l-Miftâh li's-Seyyid ve Şerhu'l-Hidâye'ye atıf yaparak bazı hususları orada açıkladığını söylemiştir. Yine bazı kavramların izahında Cevherî'nin es-Sıhah ve Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (v.1095/1684) el-Külliyyât isimli lügatlerini kullanmıştır.⁸⁰

3. İbn Temcîd Muslihuddin Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî, Hâşiyetü İbni't-Temcîd (v. 880/1475)

Bu eseri Beyzâvî'nin Envâru't-tenzîl isimli tefsirinin az sayıdaki tam hâşiyelerinden biridir. Müellifine nispetle Hâşiyetü İbni't-Temcîd diye anılmaktadır. Hâşiyenin yazımı hicrî 880 senesinde tamamlanmıştır.⁸¹ İbnü't-Temcîd eserin sonunda Envâru't-tenzîl'in ve Kur'an'ın manalarının açığa çıkarılması için bu hâşiyeyi kaleme aldığını belirten ifadeler kullanmıştır.⁸² Eser, Fâtîha sûresinin tefsirinden itibaren başlamaktadır.

Tefsirin mukaddimesi hakkında açıklama yapılmamıştır. İbn Temcîd, tefsirin bütün ibarelerini değil, izahına ihtiyaç gördüklerini açıklamıştır. Kendi görüşünü ifade edeceği veya müfessirin ifadesini tartışmaya açık bulduğu yerlerde “ekûlü”, “ekûlü fihi nazar” gibi ibareler kullanmaktadır.

İbn Temcîd bu hâşiyede Beyzâvî'nin ifadelerinin kapalı, kısa ve çeşitli ihtimallere açık olduğu durumlarda gramer, belâgat ve kavramlarla ilgili açıklamalar yapmış, müfessirin maksadı hakkında okuru bilgilendirmiştir.⁸³

⁷⁹ Maden, *a.g.m.*, s. 247' dan naklen, Musannifek, *Hâşîye ale'l-Keşşâf*, vr. 5a, 5b, 10b, 11a, 11b, 13a, 32a, 36a, 41a.

⁸⁰ Maden, *a.g.m.*, s. 247' dan naklen, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*, s. 241-273.

⁸¹ Maden, *a.g.m.*, s. 247' dan naklen, Abdullah Mahmûd Muhammed, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001, c. 20, s. 522.

⁸² Maden, *a.g.m.*, s. 247' dan naklen, İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c. 20, s. 521.

⁸³ Maden, *a.g.m.*, s. 248' dan naklen, İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c. 1, s. 371; c. 8, s. 5, 15; c. 20, s. 325-326.

4. Muhaşşî Sinan Efendi, Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl Sinanüddin (v. 986/1578)

Kaleme aldığı bu hâşiye tefsirin önemli bir kısmını kapsamakla birlikte tam olmayıp belli sûreler üzerine yazılmıştır. Hâşiyenin bir bölümü En'âm sûresinden Kehf sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva ederken kalan bölümü de Kamer, Mülk, Müzemmil, Müddessir, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Alak, Kadîr, Beyyine, Zilzâl ve Âdiyât sûrelerinin tefsiri üzerine kaleme alınmıştır. Hâşiyenin sûre sûre telif olunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴

Müellif daha sonra bunları Mushaf tertibine göre sıralamış ve ilk sıradaki En'âm sûresinin tefsiriyle ilgili kısmın başına bir mukaddime yazmıştır. Muhaşşî Sinan Efendi, bu mukaddimede dostlarının kendisinden Kur'an'ın tefsirine dair bir eser yazmasını talep ettiklerini, kendisinin de 7 sene önce Mülk ve Kamer sûrelerinin tefsiriyle ilgili hâşiyeler telif ettiğini, ancak hastalandığını, iyileşince tekrar çalışmaya başladığını ifade etmiştir.⁸⁵

Sinan Efendi tafsilatlı bir hâşiye kaleme almıştır. Ele aldığı ibarelerle müfessirin ne murad ettiğini okuru tatmin edecek biçimde ortaya koymuştur.⁸⁶ Tefsirin zor kısımları üzerinde daha fazla durmuş, farklı ihtimalleri değerlendirmiştir.⁸⁷

Hâşiyenin önemli bir yönü de bazı sûrelerin başında tefsirden bağımsız olarak sûrenin kıraati, sebab-i nüzûlü gibi konularda tefsirî bilgilere yer verilmesidir.⁸⁸ Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı, Hâzin'in (v. 741/1341) Lübbâb'ı, İbn Hişâm'ın (v. 761/1360) Müğni'l-lebîb'i, Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ı ve Fîrûzâbâdî'nin (v. 817/1415) el-Kâmûs'u Muhaşşî Sinan Efendi'nin kaynaklarından bazılarıdır.⁸⁹ Hâşiye yazma halindedir.⁹⁰

⁸⁴ Maden, *a.g.m.*, s. 252' dan nakeln, Sinânüddin Yûsuf b. Hüsâmiddin el-Amasî Sinan Çelebi (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, s.318.

⁸⁵ Maden, *a.g.m.*, s. 252' dan nakeln, Sinânüddin Yûsuf b. Hüsâmiddin el-Amasî Sinan Çelebi (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, s. 318.

⁸⁶ Maden, *a.g.m.*, s. 252' dan nakeln, Sinânüddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*, vr. 508a-510b.

⁸⁷ Maden, *a.g.m.*, s. 252' dan nakeln, Sinânüddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*, vr. 512b-513b.

⁸⁸ Maden, *a.g.m.*, s. 252' dan nakeln, Sinânüddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*, vr. 534b, 535b.

⁸⁹ Maden, *a.g.m.*, s. 252' dan nakeln, Sinânüddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*, vr. 2a, 3b, 66a, 501a, 527a, 534b.

⁹⁰ Maden, *a.g.m.*, s. 252' dan nakeln, Süleymaniye Ktp. Amcazade Hüseyin, nr. 44-46, Ayasofya, nr. 317-321.

5. Konevî İsmâil Efendi, Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî (v. 1195/1781)

Envâru't-tenzîl'e yazılan en kapsamlı ve ayrıntılı hâşiyeyi ise İsmâüddin İsmâil b. Muhammed el-Hanefî el-Konevî (v. 1195/1781) kaleme almıştır. Konevî İsmâil Efendi, hâşiyenin mukaddimesinde Envâru't-tenzîl'den bir belâgat ve i'câz harikası olarak bahsetmekte, tefsirin veciz olduğunu, bir takım ince işaretler ile en güzel, en zarîf ve en önemli belâgat sanatlarını ihtivâ ettiğini söyleyerek niçin bu tefsire hâşiye yazdığına işaret etmektedir.⁹¹ Konevî İsmâil Efendi, hâşiyenin nasıl meydana geldiğiyle ilgili olarak Envâru't-tenzîl'i İstanbul Fatih Câmii'nde talebelere okuttuğunu, bu sırada bazı çözülmesi gereken yerlerle ilgili aklına gelenleri kâğıtlara yazdığını, daha sonra Allah'ın yardımı ile tefsirin izaha muhtaç olan diğer kısımları hakkında bazı ilaveler daha yaparak bu kâğıtları bir araya getirdiğini söylemektedir.⁹²

Eserde “kavluhû” ibaresiyle verilen Beyzâvî'nin ifadeleri parantez içine alınarak hâşiyeden ayrılmıştır. Çok geniş izah ve değerlendirmeler ihtiva eden eser bir hâşiyeden çok şerh özelliği taşımaktadır. Müellif, özellikle tefsirin mukaddime, Fatiha ve Bakara sûresinin ilk beş âyetiyle ilgili bölümünü çok geniş bir şekilde ele almıştır. Zira birçok yerde hakkında açıklama yapacağı ibareyi bir mesele olarak ele almakta ve uzun uzun o mevzûyu tartışmaktadır. Bu ise; kimi zaman bir dil kaidesi kimi zaman da kıraat, tefsir, fıkıh veya kelâma dair bir meseledir.⁹³ Konevî, tefsirin kapalı ve veciz ifadelerinin daha iyi anlaşılması için ibareleri hem gramer hem de müfessirin muradı açısından izah etmiş, yanlış anlaşılabilir ifadeleri vuzûha kavuşturmuştur.⁹⁴ Tefsiri incelerken başka nüshalara da müracaat etmiş, farklılıklara değinmiştir.⁹⁵ Yer yer Beyzâvî'yi eleştirmiş ve ona katılmadığı hususları beyan etmiştir.⁹⁶ Diğer tefsirlerden de âyetlerle ilgili çeşitli görüşler aktarmıştır. Bunların bazılarıyla kendi görüşlerini desteklerken bazılarını da tenkid etmiştir.⁹⁷

⁹¹ Maden, *a.g.m.*, s. 253' dan naklen, Ebü'l-Müfedda İsmâüddin İsmail b. Muhammed b. Mustafa Konevi, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, C. I, Kahire, 1969, s. 23.

⁹² Maden, *a.g.m.*, s. 253' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. I, s. 23.

⁹³ Maden, *a.g.m.*, s. 253' dan naklen, Konevî *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. I, s. 45-50, 67-69, 72-74.

⁹⁴ Maden, *a.g.m.*, s. 253' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. XIV, s. 9. 253. sayfadan naklen.

⁹⁵ Maden, *a.g.m.*, s. 253' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C.I, s. 69, 509; C. XI, s. 428; C. XIII, s. 243.

⁹⁶ Maden, *a.g.m.*, s. 254' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. VI, s. 25.

⁹⁷ Maden, *a.g.m.*, s. 254' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. XIV, s. 3; C. XX, s. 376. Maden, *a.g.m.*, s. 254' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. XIV, s. 3; C. XX, s. 376.

Hâşiyenin dikkat çeken yönlerinden biri de tefsirde geçen hadislerin husûsiyetle incelenmiş olmasıdır. Hadislerin kaynakları hakkında bilgi verilmiş, hadislerde geçen bazı kelimelerin manaları açıklanmıştır. Beyhâkî (v. 458/1066), Taberânî (v. 360/971), Dârekutnî (v. 385/995) ve Tahâvî (321/933) gibi hadis âlimlerinin hadislerin sıhhatiyle ilgili değerlendirmeleri aktarılmıştır.⁹⁸ Sûrelerin faziletine dair tefsirde yer verilen mevzû rivâyetlere karşı okur uyarılmıştır.⁹⁹

Konevî İsmail Efendi Envâru't-tenzîl'in daha kolay ve rahat anlaşılabilmesi için yaptığı izahların yanında yer yer âyetleri de bizzat tefsir etmiş, onlardaki bir takım nükteleri belirtmiş, tekrarların sebeplerini açıklamış, âyetler arasındaki münasebete değinmiştir.¹⁰⁰ Özetle Konevî İsmâil Efendi bu hâşiyede Envâru't-tenzîl'in müşkil yerlerini, muğlâk ibarelerini izah etmiş, i'râb türleri, beyân ve me'ânî konularında açıklamalar yapmış, önceki çalışmalardan bir hayli yararlanmış, kendi fikirlerini de hâşiyeye ilave etmiş ve hatta tefsirin bazı kısımlarını red ve iptale kalkışarak hâşiyesini meydana getirmiştir.¹⁰¹

Konevî, el-Keşşâf ve Envâru't-tenzîl üzerine yazılmış diğer hâşiyelerden en çok yararlanan muhaşşîlerden biridir. Bu açıdan eser tefsir hâşiyede edebiyatının bir hâsılası gibidir. Siyalkûtî'nin (v. 1067/1656) Hâşiyeye alâ Envârî't-tenzîl, İbn Kemal Paşa'nın (v. 940/1533) Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li'l-Cürcânî, Hafâcî'nin (v. 1069/1659) Hâşiyetü's-Şihâb, Sa'dî Çelebi'nin Hâşiyeye alâ Envârî't-tenzîl ve Süyûtî'nin Hâşiyeye alâ Envârî't-tenzîl'i ile daha başka hâşiyelerden bir çok iktibasta bulunmuştur.¹⁰²

⁹⁸ Maden, *a.g.m.*, s. 254' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. I, s. 74; C. VII, s. 9; C. XI, s. 430.

⁹⁹ Maden, *a.g.m.*, s. 254' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. XIII, s. 482; C. XVIII, s. 383.

¹⁰⁰ Maden, *a.g.m.*, s. 255' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. I, s. 46-47, 66, 72, 301; C. VI, s. 28; C. VII, s. 7; C. XI, s. 438; C. XII, s. 314; C. XX, s. 383. *a.g.e.*, C.I, s. 23.

¹⁰¹ Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁰² Maden, *a.g.m.*, s. 255' dan naklen, Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, C. I, s. 46-47, 66, 72, 301; C. VI, s. 28; C. VII, s. 7; C. XI, s. 438; C. XII, s. 314; C. XX, s. 383.

C. MEDRESELERDE TEFSİR DERSLERİ

Osmanlı Devleti'nin dayandığı sistemlerin temel düşüncesini veren, eğitim ve öğretim sisteminin temel kurumu medreselerdir. Medrese, nakli ve akli bilimlerin öğretildiği eğitim kurumudur. İslam dinine ilişkin bilimler Nakli bilimleri oluşturur. Tefsir (Kur'an-ı Kerim'in açıklaması), Fıkıh (İslam hukuku), Kelam (İslam felsefesi) nakli bilimlerdenidir. Akli bilimler ise, bir yönüyle Allah'ın varlığını ve yüceliğini kanıtlayan, diğer yönüyle dünyanın düzenini ve özünü akıl yoluyla açıklayan bilim dallarıdır. Matematik, Cebir, Tarih, Fizik, astronomi akli bilimlerdenidir.¹⁰³

Sıbyan mektebinden sonra başlanılan medresenin her bölümünde belirli bir öğrenim görülürdü. Mahalle mektebi de denilen sıbyan mektebi, Osmanlı Devleti'nde ilk eğitim ve öğretimin yapıldığı yerdi. Buralarda Kur'an-ı Kerim ve İslam dininin temel bilgileri yanında yazı yazma ve temel aritmetik işlemi öğretilirdi. Genellikle devlet ileri gelenleri ve padişahlar tarafından yapılan külliyelerin içerisinde, camilerin bitişiğinde veya bağımsız bir yapı hâlinde kurulan sıbyan mektepleri mali ve mekân açısından fazla bir külfet getirmediklerinden her mahallede, semtte, köyde açılmıştı.¹⁰⁴

Medrese denilince akla ilk gelen kişi Nizamülmülk'tür. Onun Bağdat ve çevresinde kurduğu medreseler örnek alınarak İslam dünyasının çeşitli yerlerinde medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Öyle ki bu iş İslam dünyasında bir gelenek halini almış, köylere varıncaya kadar medreseler yapılmıştır.¹⁰⁵

Osmanlı döneminde, orta ve yüksek öğretimi icra eden medreselerin ilki, Orhangazi tarafından kurulan ve İznik Orhaniyesi olarak bilinen medresedir.¹⁰⁶ Bu medresenin yanı sıra Orhan Bey, Bursa'nın fethinden sonra manastırdan çevrildiği için Manastır Medresesi olarak bilinen medreseyi kurarak vakıflar tesis etti.¹⁰⁷

¹⁰³ Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Y., İstanbul, 1983, s. 89-99.

¹⁰⁴ Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Y., İstanbul, 1984., s. 46-63.

¹⁰⁵ Küçükdağ, Yusuf, "Hadimî Medresesine Dair bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1998, C. XXVII, s. 84.

¹⁰⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s.1.

¹⁰⁷ İpşirli, Mehmet, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 327.

Edirne'nin fethine kadar Bursa Medreseleri önem olarak ilk sıradadır. Ancak Edirne'deki Saatli veya Üç Şerefeli Medrese ile Dâru'l-Hadîs yapılıncâ Bursa'daki Sultaniye Medresesi ikinci sıraya gerilemiştir. Fatih'in İstanbul'u fethiyle başlayan yeni dönem Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilatı için önemli mesafelerin katedildiği devreyi teşkil eder. Fatih'in Kanunnamesi'nde Sahn-ı Seman olarak bilinen bu medreselere eski vakfiyesinde Medâris-i Semaniye denilmektedir. Söz konusu medreselerin 1470 yılında tamamlanmasından sonra Osmanlı medreseleri yeni bir teşkilatlanmaya tabi tutulmuştur. Medreselerin, müderrislerin aldıkları yevmiyelere ve okutulan kitaplara göre sınıflandırılması Osmanlılara özgü bir özelliktir.¹⁰⁸

Medreselerde dersler müderris denilen öğretmenler tarafından verilirdi. Eğitim ve öğretimin parasız olduğu medreselerin giderleri bağlı olduğu vakıf tarafından karşılanırdı. Medreseleri bitirenlere icazetname denilen bir diploma verilirdi. Medrese mezunları kadı, müderris, müftü, astronom, matematikçi, mimar ve din bilgini olurlardı.¹⁰⁹

1. Haşiye-i Tecrîd (Yirmili Medreseler)

Müderrisinin yevmiesi yirmi veya yirmi beş akçe olan medreselerdir.¹¹⁰ Bu medreselere bu ismin verilmesinin nedeni, Seyyid Şerif Cürcânî'nin, Nasiruddin Tusî'nin Tecridü'l-İ'tikad adlı eserine, Haşiye-i Tecrîd adıyla yazdığı haşiyesinin burada okutulmasıdır. Tahsil süresi önceleri iki yıl iken daha sonraları üç ay olarak tespit edilmiştir.

Okunacak dersler Belâgat, Kelâm ve Fıkıh, kitaplar ise Mutavvel, Haşiye-i Tecrîd ve Şerhi Ferâiz'dir. Ancak talebelerin bu ilim ve kitapları anlayabilmeleri için Sarf'tan Emsile, Bina, Maksûd, 'İzzî, Merah; Nahiv'den ise Avâmîl, İzhar, Kâfiye gibi kitapları yahut bu seviyelerde diğer gramer kitaplarını, Şerh-i Şemsiye, Şerh-i Tevâli, Şerh-i Metâli, Şerh-i İsagoci gibi mantık kitaplarını ve usûl-i fıkha ait Telvîh gibi eserlerin tamamını veya bir kısmını okumaları gerekir.¹¹¹

¹⁰⁸ Nakićević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 1999, s. 86-90.

¹⁰⁹ Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u bosnaskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999, s. 86.

¹¹⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 11.

¹¹¹ Nakićević, Omer, a.g.e., s. 88.

2. Miftâh (Otuzlu Medreseler)

Müderresinin yevmiyesi otuz veya otuz beş akçe olan medreselerdir.¹¹² Bu medreseler Belâgat'tan Şerh-i Miftâh'ın okutulmasından dolayı Miftâh adını almışlardır. Bunların tahsîl süresi 1529-30 sıralarında iki sene iken, 1597-98 tarihinde üç ay olarak tespit edilmiştir. Bu medreselerde okutulan dersler Fıkıh, Belâgat, Kelâm ve Hadis, bu derslerin kitapları ise Tenkîh ve Tavzih, Şerh-i Miftâh, Haşiye-i Tecrîd ve Mesâbih'tir. Bunların yanı sıra Miftâh, Meânî, Sadruşşeria ve el-Gurre fi'l-Mantık adlı eserlerin okutulduğu ihtimal dahilindedir.¹¹³

3. Kırklı (Telvîh) Medreseler

Müderresinin yevmiyesi kırk akçe olan medreselerdir.¹¹⁴ Taftazânî'nin fıkha dair Telvîh adlı eserinden dolayı, bu medreselere Telvîh medreseleri de denmiştir.¹¹⁵ Eğitim süreleri 1535-36 sıralarında iki veya üç yıl iken, 1575-76 tarihinde en az üç ay, 1597-98 tarihinde ise Hâric medreseleri arasında sayılarak beş ay olmuştur. Bu medreselerde okutulan dersler Belâgat, Kelâm, Fıkıh ve Hadîs olup, kitaplar ise ders sırasıyla Miftâhü'l-Ulûm ile Meânî Şerh-i Miftâh, Şerh-i Mevâkıf, Sadruşşeria ve Mesâbih'tir.¹¹⁶

4. Ellili Medreseler

Müderresinin yevmiyesi elli akçe olan medreselerdir.¹¹⁷ Hâric ellili ve Dahil Ellili olmak üzere ikiye ayrılırlar. Hâric medreselerinin eğitim süreleri 1538-39 sıralarında bir yıl iken, 1575-76 ve 1597-98 tarihlerinde beş ay olarak tespit edilmiştir. Hâric medreselerinde okutulan dersler Fıkıh, Kelâm ve Hadîs, ders kitapları ise sırasıyla Hidâye, Şerh-i Mevâkıf ve Mesâbih'tir. Dahil medreselerinde okutulan ders ve kitaplara gelince bu medreselerde Fıkıh, Usûl-ı Fıkıh, Hadîs ve Tefsîr dersleri ve Hidâye, Telvîh, Buhârî, Keşşâf ve Beyzâvî adlı kitaplar okutulmuştur.¹¹⁸

¹¹² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹³ Kasumović, *a.g.e.*, s. 34.; Nakićević, *a.g.e.*, s. 89.

¹¹⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹⁵ Taşkın, Ünal "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, İstanbul, 2008, s. 352.

¹¹⁶ Kasumović, *a.g.e.*, s. 35.

¹¹⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹⁸ Kasumović, *a.g.e.*, s. 35.

5. Sahn-ı Seman Medreseleri

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kurduğu sekiz medresedir. Sahn-ı Semân, Osmanlı medrese sisteminde çok önemli bir yerdedir ve Süleymaniye Medreselerinin inşasına kadar da bu önemini korumuştur. 1540-41 ve 1556-57 sıralarında tahsil süreleri birer sene 1597-98 tarihinde ise en az altı ay olarak tespit edilmiştir.

Sahn-ı Seman medreselerinde okutulan dersler Fıkıh, Usûl-ı Fıkıh, Akaid, Hadîs ve Tefsîr, okutulan kitaplar ise sırasıyla Hidâye ve Şerh-i Ferâiz, Şerh-i Mevâkîf, Buhârî, Telvîh ve Keşşâf'tır.¹¹⁹

6. Altmışlı Medreseler

Müderrisinin yevmiyesi altmış akçe olan medreselerdir. Paye bakımından Sahn'dan daha yüksek olmalarına rağmen eğitim süreleri Sahn kadardı ve Sahn'da bazı derslerde okutulan kitapların ikmâli söz konusuydu. Okutulan dersler Fıkıh, Kelâm, Hadîs, Usûl-ı Fıkıh ve Tefsîr kitaplar ise sırasıyla Hidâye ve Şerh-i Ferâiz, Şerh-i Mevâkîf, Buhârî, Telvîh ve Keşşâf'tır.¹²⁰

¹¹⁹ Kasumović, *a.g.e.*, s. 35.; Nakićević, *a.g.e.*, s. 90.

¹²⁰ Kasumović, *a.g.e.*, s. 35.; Taşkın, *a.g.m.*, s. 353.

D. BAŞILCA OSMANLI MÜFESSİRLERİ

Hâşiyeciliğin ve bunun neticesinde ortaya konan eserlerin tefsir tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü şerh-hâşiye geleneği, İslam ilim mirasının işlenip geliştirilmesinde, bu mirasın tartışılıp zenginleştirilmesinde ve gelecek nesillere muhkem bir tarzda aktarılmasında çok büyük rol oynamış verimli bir yazım tekniğinin kullanılmasıyla oluşmuştur.¹²¹

1. Şeyh Şihâbuddin es-Sivâsî (v.860/1456)

Sivaslı bir zatın azatlı kölelerinden olan Sivâsî, ilme olan istidat ve aşkı dolayisiyle küçük yaştan itibaren kendini okumaya adanmış, devrin meşhur alimlerinden dersler almıştır. Aynı zamanda tasavvufî yönü de olan Sivâsî'nin tefsirinin adı “Uyûnu't-Tefâsîr Li Fudalâi's-Semâsîr”dir. Tefsir aynı zamanda “Tefsir-ı Şeyh” diye de bilinir. İstanbul'daki kütüphanelerde pek çok nüshası bulunan tefsir, haşiye türü çalışmalardan uzaklaşarak telif edilen ilk müstakil tefsir olması yönünden önemlidir. Bununla beraber Osmanlı tefsir hareketine bundan başka önemli bir yenilik kazandırmadığı söylenmektedir.¹²²

Onun Tefsiri fazla yaygınlaşmamış ve müracaat edilen bir kaynak olmak hüviyetine kavuşamamıştır.¹²³ Tefsir, klasik dirayet tefsiri hüviyetinde olup daha önceki tefsirlerin izi üzeredir. Müfessire ait orijinal fikirler tefsirde yer almamaktadır. Ayetleri, yine ayet, hadis, sahabe ve tabiun kavli ile tefsir etmek, israili hikayeler, nüzul sebebi, nasih-mensuh, kıraat farklılıkları tefsirin karakteristik vasıfları arasındadır. En çok yararlandığı kaynakların başında Keşşaf ve Hazin gelmektedir.¹²⁴

2. Hacı Paşa el-Aydî (v.827/1424)

Yıldırım Bayezid döneminin (792-805/1389-1402) ünlü alimlerinden olan el-Aydîni, memleketinde başladığı tahsil hayatını, Davûd u Kayserî, Mollâ Fenârî, Şeyh Bedreddin Simâvî, Seyyid Şerif Cürcânî (v. 816/1423) gibi devrin en ünlü alimleriyle birlikte Mısır'a giderek orada ikmal etmiştir.¹²⁵ “Mecmau'l-Envâr fî Cem'ı'l-Esrâr (fî Tefsiri'l-Kur'an)” adı ile yazdığı tefsirin İstanbul'daki kütüphanelerde iki cildi mevcuttur.¹²⁶

¹²¹ Cündioğlu, Düccane, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası”, *İslamiyat Dergisi*, sy. 4, İstanbul, 1999, C. II s. 58.

¹²² Yıldız, Sakıp, *Fatih'in Hocası Mollâ Gürânî ve Tefsiri*, Sahhaflar Kitap Saray, İstanbul, 1976, s. 199.

¹²³ Demir, a.g.e., s. 109.

¹²⁴ Kılıç, Mustafa, “İbn Kemal Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1981, s. 96.

¹²⁵ Bursalı Mehmed Tahir, “Hacı Paşa”, *Türk Yurdu Mecmuası*, İstanbul, 1329, C. IV, s. 477.

¹²⁶ Demir, a.g.e., s. 111.

Bu ciltlerden ilki Fatiha suresi ile başlayıp Al-ı İmran suresinin 91. ayetinin tefsiriyle son bulmaktadır. Diğer cilt ise Sebe' suresinden başlayıp Fussilet suresinin sonu ile bitmektedir.¹²⁷ Ancak on ciltten fazla olduğu anlaşılan tefsirin tamamı bulunamadığı için toplam kaç cilt olduğu tesbit edilememektedir.¹²⁸

Eserde klasik tefsir geleneği hakimdir. Dirayet metodu yanında az da olsa rivayet metoduna da rastlanmaktadır. Bu itibarla taşıdığı bir iki özellik dışında tefsir ilmine farklı ve önemli bir özellik kazandırmamıştır. Uzun bir mukaddime ile başlanılan tefsirde, ilmin kıymeti ve cehlin zararları izah edilmiştir. İstiazenin tefsirinde şeytanın üzerinde durulmuş, şeytan kelimesinin geçtiği ayetler tefsir edilmiş, ilgili hadisler yorumlanmış ve okuyucular intibaha davet edilmiştir. Müellif tafsilat vermek istediği yerlerde hikmet ve vecih başlıkları altında faydalı bilgiler vermiştir.¹²⁹

3. Kutbuddin el-İznîkî (v.821/1418)

Yıldırım Bayezid döneminin (792-805/1389-1402) meşhur alimlerinden olan el-İznîkî, bilhassa şeri ilimler ve tasavvufta derinleşmiş, doğru bildiğini söylemekten çekinmeyen bir alimdir. Nitekim Timur'u bile huzurunda sert bir şekilde eleştirmekten çekinmemiştir. "Tefsîru'l-Kur'an" ve "Tefsîru Kutbiddin" adıyla bilinen tefsirin sadece bir cildi İ.Ü. Kütüphanesi Arapça/1741 noda kayıtlıdır. Geri kalan kısımları tespit edilememiştir.¹³⁰

Eser mufasssal bir dirayet ve rivayet tefsiri niteliğindedir. En bariz özelliği sarf, nahiv, lügat ve belağata ait tahlillerle bu tahlillerin değişik vecihlerine yeteri derecede yer verilmiş olmasıdır. Ayetlerin tefsirinde ilgili pek çok ayet, hadis ve haberlerden oldukça fazla yararlanılmıştır.¹³¹ Tefsirde ayrıca kıraat vecihlerine, kelami ve fıkhi meselelere de gereken ölçüde yer verilmiştir. Müfessirin en çok istifade ettiği tefsirlerin başında Keşşaf gelmektedir. Diğer bazı tesirlerden de yararlanmıştır.¹³²

¹²⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹²⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 111.

¹²⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 113-114; Abay, *a.g.e.*, s. 17-26.

¹³⁰ Ateş, *a.g.e.*, s. 215; Demir, *a.g.e.*, s. 115.

¹³¹ Demir, *a.g.e.*, s. 116.

¹³² Demir, *a.g.e.*, s. 117.

4. Mollâ Gürânî (v.893/1487)

Irak kökenli olan Mollâ Gürânî, tahsiline memleketinde başlamış, muhtelif ilim beldelerinde tahsilini ikmal etmiş ve tefsir de din ilimlerinde otorite olmuştur. Şehzade Mehmed'in eğitim öğretimine memur edilen Gürânî,¹³³ “Gâyetu'l-Emânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî” adında önemli bir tefsir yazmıştır. Gâyetu'l-Emânî henüz yazma halinde olan bir tefsirdir. Üzerinde Sakıp Yıldız doçentlik tezi hazırlamıştır.¹³⁴

Eser iki cild bir arada tek mücellettir. Gürânî'nin en önemli eseri olan Gâyetu'l-Emânî, klasik tefsir anlayışı üzere, rivayet ve dirayet metoduyla yazılmıştır. Müellif, Zemahşerî ve Beydâvî'den pek çok iktibaslar yapmakta, ancak onlarda gördüğü hata ve eksiklikleri düzeltmek ve daha isabetli gördüğü kanaatlerini ifadeyle onları tenkit etmekten geri kalmamaktadır.¹³⁵ Hadis nakli ve israili haberler konusunda da oldukça titiz davranmaktadır.¹³⁶ Bununla beraber tefsirin yeni bir metod ve muhteva örneği ortaya koyamadığı söylenmiştir. İlim dünyasında pek meşhur olmayan eser, Osmanlı medreselerinde de istimal edilmemiştir.¹³⁷

Gürânî tefsirinde, sarf, nahiv, belâğat, icaz, kıraat, fıkıh ve kelam konularına, ayet ve sure aralarındaki tenasübe bir çok tefsire oranla daha fazla yer vermiş, hadislerle istişhadda bulunmuştur. Ahkam ayetlerini tefsir ederken bahse konu mesleyle ilgili mezhep imamlarının önemli görüşlerini belirtmiş ve yer yer tercihlerini ortaya koymuştur.¹³⁸ Gürânî tefsirinde Zemahşerî ve Beydâvî'den başka ayrıca Beğavî, Nesefî ve Nîsâbü'rî gibi müfessirlerden de yararlanmıştır.¹³⁹ Ebû's-Suûd da ondan istifade etmiştir.¹⁴⁰

5. Hüsamuddin el-Bitlisî (v.900/1494)

İdrîs-ı Bitlisî'nin babası olan el-Bitlisî, tahsil ettiği şer'i ilimler arasında bilhassa tefsirde temayüz etmiştir. el-Bitlisî de diğer pek çok Osmanlı müellifi gibi bir süre sonra tasavvufa meyleder ve Tarikat-ı Nurbahşi'ye girer. Bir süre sonra bu tarikatte halifelik derecesine yükselir.¹⁴¹

¹³³ Bilmen, *a.g.e.*, C. II, s. 609-612; Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 130 ; Demir, *a.g.e.*, s. 124.

¹³⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 126.

¹³⁵ Yıldız, *a.g.e.*, s. 199-200.

¹³⁶ Demir, *a.g.e.*, s. 128.

¹³⁷ Yıldız, Sâkîp, “Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1979, s. 5.

¹³⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 256, 272, 304; Demir, *a.g.e.*, s. 128-129.

¹³⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁴⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁴¹ Bilmen, *a.g.e.*, C. I, s. 58 ; Demir, *a.g.e.*, C. II, s. 1514.

Buna rağmen Câmî'ü't-Tenzîl ve't-Te'vîl (Fi'l-Kur'an) adlı tefsirinde işari yorumlara fazla girmemiştir.¹⁴² Aynı zamanda “Tefsiru'l-Hüsam”¹⁴³ ve daha başka isimlerle de bilinen eserin dört ciltlik tam bir nüshası sadece Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa/109-112 numaralarda kayıtlıdır. Eserde dirayet metodu hakimdir. El-Beydâvî, Beğavî, Sa'lebî, Zemahşerî gibi müfessirlerin tefsirleri yararlandığı kaynakların başında gelir. Bitlisi tefsirinde pek çok hadislere, haberlere, lügat ve iştikaka dair bilgilere yer vermiş, bilhassa sarf ve nahivle ilgili tahlillerden oldukça fazla istifade etmiştir. Gerekli görülen yerlerde kelami ve tasavvufi bilgilere de yer vermiştir.¹⁴⁴

6. Nimetullah b.Mahmûd en-Nahcivânî (v. 920/1514)

Azerbaycan'ın Nahcivân beldesinden olan Nahcivânî, çok zeki, ilme istidatı olan bir kimsedir. Dini ilimlerdeki eğitimini tamamladıktan sonra o da tasavvufa meyleder ve Nakşibendi tarikatına intisab eder.¹⁴⁵ Aynı zamanda Beydavi üzerine haşiye de yapmış olan Nahcivânî'nin kendine ait tefsiri “el-Fevâtihu'l-Îlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye” adını taşımaktadır. Tamamen tasavvufî ağırlıklı olan tefsirinde Nahcivânî, İbnu'l-Arabî'nin görüşlerinden ağırlıklı olarak istifade etmiştir.¹⁴⁶

Nahcivânî, tefsirlerden istifade etmeyip, tamamiyle kalbine doğan ilhamların ışığı altında bu eserini telif ettiğini söylemektedir.¹⁴⁷ Bununla beraber tefsirindeki yöntemi, el-Kuşeyrî'nin “Letâifu'l-İşârât”ında görülen stile çok benzemektedir. Bu husus, cüz'i de olsa eserin, Letâif başta olmak üzere bazı kaynaklardan izler taşıdığına işaret sayılabilir.¹⁴⁸ Her sureye mukaddime mahiyetinde bir “fatihâ” ile başlayan Nahcivânî, irşad ve nasihat içerikli bir “hatime” ile de sureyi bitirmektedir. Ayrıca bu tefsirde diğer tesirlerde görülmeyen dipnotlar da yer almaktadır.¹⁴⁹

¹⁴² Demir, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁴³ Demir, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁴⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁴⁵ Turan, Abdalbaki, “Baba Nimetullah Nahcivânî ve el-Fevâtihu'l-Îlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye İsimli Tefsiri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 1985, sy.1, s. 61.

¹⁴⁶ Bilmen, *a.g.e.*, C II, s. 629; Demir, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁴⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁴⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁴⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 137 ; Ateş, *a.g.e.*, s. 225- 230 ; Bilmen, *a.g.e.*, C. II, s. 628-629.

7. Asam (Sağır) el-Karamânî (v.971/1564)

Kanuni devri (927-974/1520-1566) alimlerinden olan el-Karamânî, bilhassa tefsirde mütehasıs bir kişi olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁰ El-Karamânî, “Tefsîru’l-Kur’an” adını verdiği tefsirini olgunluk çağlarında ve bütün maharetini ortaya koyarak yazmıştır. Tefsir rivayet ve dirayet metoduyla yazılmıştır. Eser oldukça mufassaldır. Hacmi ve muhteva zenginliğı itibarıyla Osmanlılarda tek eser olduğı söylenmiştir.¹⁵¹ Demir, eserin, daha önce yazılmış olan Taberî, Kurtubî, Ebû Hayyân, İbn Kesîr gibi meşhur tefsirlerle boy ölçüşecek nitelikte olduğuna işaret etmektedir.¹⁵²

Eserde sarf, nahiv ve belağat konularında tahlillere, kelimelerin tefsiri tercümelerine genişçe yer verilmiş, bu hususlarda pek çok görüş ve değerlendirmeler itina ile nakledilmiştir. Yararlanılan kaynakların başında Kâdî Beydâvî’nin tefsiri gelmektedir. Bilhassa tefsirin I.cildinde Beydâvî’den o kadar çok nakil yapılmış ki, bu haliyle Beydavi’nin tefsirine yapılmış bir haşıye izlenimi vermektedir. Zemahşerî, İmam Halîl, İbn Kemâl diğer önemli kaynaklarındandır.¹⁵³

15. Nûreddinzâde (ö.981/1574)

Nûreddinzâde (1502-03) tarihinde Filibe’nin Göpsi nahiyesinin Anbarlı köyünde doğdu. Babası Nûreddin Ahmed Efendi’ye nisbetle Nûreddinzâde diye tanındı. Kanunî Sultan Süleyman dönemi Anadolu kazaskerlerinden Mîrim Kösesi diye meşhur Mehmed Efendi’den ilim tahsil etti. Ardından Halvetî şeyhi Sofyalı Balî Efendi’ye mürid oldu ve tasavvuf eğitimini tamamladıktan sonra Tatarpazarcığı’na şeyh olarak gönderildi.Zilkâde 981 (Şubat 1574) tarihinde vefat eden Nûreddinzâde Edirnekapı’da Hayrettepe denilen yere defnedilmiştir. Kabrinin yeri Cumhuriyet döneminin başlarında aynı yerde şehidler için düzenlenen mezarlık (Şehidlik) çalışmaları sırasında kaybolmuştur. Tefsirle ilgili olarak En’am süresine kadar yapıldığı belirtilen bu Arapça tefsirin Bakara süresi kırkınıcı ayetine kadar olan bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir (Reşid Efendi, nr. 42).

¹⁵⁰ Bilmen, *a.g.e.*, C. II, s. 650; Demir, *a.g.e.*, s. 152-153.

¹⁵¹ Demir, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁵² Demir, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁵³ Demir, *a.g.e.*, s. 157.

Ayrıca müellife ait aynı kütüphanede Asr sûresi (H. Hüsnü Paşa, nr. 763/4, vr. 37a-43a; yanlışlıkla Nûr sûresi olarak kaydedilmiştir) ve İhlas sûresi (Dârulmesnevî, nr. 55/4, vr. 53a-54a) tefsirleri de vardır.¹⁵⁴

13. Ebüssuûd Efendî (v.982/1574)

Osmanlı şeyhulislamları arasında çok önemli bir yeri olan Ebûs-Suûd Efendî, aynı zamanda “sultânü’l-mufessirîn” lakabını almış bir müfessirdir. Şer’i ve edebi ilimlerde fevkalade iyi yetişen Ebüssuûd, özellikle fıkıh ve tefsirde şöhreti Arap ve Acem topraklarına kadar yayılmıştır. Yaklaşık 30 yıl aralıksız Şeyhulislamlık yapan Ebüssuûd, Kanuni’nin büyük sevgisini, takdirini ve dostluğunu kazanmıştır.¹⁵⁵ Keşşâf’tan Fetih suresi üzerine bir hâşiye de yazmış olan Ebüssuûd,¹⁵⁶ bilhassa “İrşâdu’l-Akli’s-Selîm İla Mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm” adındaki tefsiriyle şöhret bulmuştur. Osmanlı müellifleri arasında tefsiri bütün İslam aleminde yaygınlaşmış ve şöhret kazanmış tek kişi Ebüssuûd’tur. Abdullah Aydemir’in üzerinde doktora yaptığı ve hakkında geniş bir şekilde bilgi verdiği tefsirde, dirayet metodu esas alınmıştır. Ancak yer yer rivayet metoduna da yer verilmiştir. Kur’an’ın Kur’an’la ve hadisle tefsiri, sebebi nüzul, nesh, muhkem ve müteşabih meseleleri, fıkıh ve kelam konuları, lügat, nahiv, belağat, i’caz, kıraat ve israiliyat gibi hususlar göz önünde bulundurularak ayetler tefsir edilmiştir. Ayetler arasındaki münasebet ve insicam da edebi bir dille belirtilmiştir.¹⁵⁷

Tefsirin ciddi olarak tenkit yiyen yönü, tıpkı Zemahşerî ve Beydâvî’nin de yaptığı gibi surelerin sonunda bu sureyi okuyana verilecek sevapla ilgili çoğunlukla sahih olmayan hadislerle yer verilmesidir.¹⁵⁸ Ebüssuûd Efendî’nin tefsirde esas kaynağı Zemahşerî, Beydâvî ve Fahrettin Râzî’nin tefsirleridir.¹⁵⁹ Bunların dışında Beğavî ve başka müfessirlerden de yararlanmıştır.¹⁶⁰ Ebüssuûd’un tefsirini değer yönünden Zemahşerî ve Beydâvî’ninki de dahil diğer tüm tefsirlerin önüne koyanlar olduğu gibi, onu bunların altında görenler de vardır. Genel kanaat ise yerinin Zemahşerî ve Beydâvî’ninkinden sonra olduğu yönündedir.¹⁶¹

¹⁵⁴ Şahin, Bekir, “Anadolu’yu Aydınlatan Balkan Kökenli Bazı Âlimler ve Türkiye Yazma Eserler Kütüphanesindeki Eserleri, IV. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Kalem Y., Ankara, 2014, s. 180-181.

¹⁵⁵ Bilmen, a.g.e., C. II, s. 652-665.

¹⁵⁶ Demir, a.g.e., s. 141.

¹⁵⁷ Cerrahoğlu, a.g.e., C. II, s. 336-351; Demir, a.g.e., s. 145.

¹⁵⁸ Demir, a.g.e., s. 145.

¹⁵⁹ Cerrahoğlu, a.g.e., C. II, s. 335; Bilmen, a.g.e., C. II, s. 656.

¹⁶⁰ Demir, a.g.e., s. 145.

¹⁶¹ Demir, a.g.e., s. 145-146.

12. Muhammed b.Bedruddin Münşî (v.1001/1592)

Manisa Saruhan'da doğan Münşî Efendi, bilhassa tefsir ve edebi ilimlerde büyük maharet kazanmıştır. Daha başka adlarla Nezilu't-Tenzil ¹⁶² da anılan Tefsir-ı Şerif adlı eseri, İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır.¹⁶³ Tefsir, “Celâleyn” gidi muhtasar ve veciz bir eser olduğu için, tefsirlerin özü ve özeti şeklinde övgülere layık görülmüştür.¹⁶⁴

Tefsirde bilhassa kıraat vecihlerine ağırlık verilmiş, bunlar gerektiği ölçüde tahlil edilmiş, ayetlerin zahiri tefsiri bu doğrultuda yapılmıştır. Tefsirin temel müracaat kaynağı Zemahşerî'nin “Esâsu'l-Belâge” adlı eseridir. Tefsirde büyük çoğunlukla kelimelerin kısaca manaları açıklanmış, sık sık rivayet edilen habelerle tefsir kabartılmıştır. Zaman zaman nüzul sebebi, huruf-ı mukattaa gibi hususlar da dermiyan edilmiştir.¹⁶⁵

11. Vâni Mehmed Efendî (v.1096/1685)

Daha çok tefsir, hadis, kısas-ı enbiya ve tarih alanında derinleşen bu zat,¹⁶⁶ evvelkilerde yer aldığını iddia ettiği israili haberlerden ve asılsız rivayetlerden arındırılmış ve Arâisu'l-Kur'an türü bir tefsir yazmaya karar verdiğini belirtir ve bu yönde Kur'an'ı tefsir eder. ¹⁶⁷ “Arâisu'l-Kur'an ve Nefâisu'l-Furkân ve Ferâdisu'l-Cinân” adlı eserde peygamberlerin durumları, müşrik kavimleriyle yaptıkları mücadeleleri vb. hususları uzun uzun işler. En çok yararlandığı kaynaklar arasında Zemahşerî, Râzî, Beydâvî tefsirleri başta gelir.¹⁶⁸ Eser üzerinde büyük bir çalışma yapan Pazarbaşı, gerek müellifi, gerekse eserini uzun uzun tanıtmaktadır.¹⁶⁹

¹⁶² Demir, *a.g.e.*, s. 149; Abay, *a.g.e.*, s. 70-71.

¹⁶³ Demir, *a.g.e.*, s. 149-150.

¹⁶⁴ Ateş, *a.g.e.*, s. 230-231; Demir, *a.g.e.*, s. 150; Abay, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁶⁵ Bilmen, *a.g.e.*, C. II, s. 669 ; Ateş, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁶⁶ Pazarbaşı, Erdoğan, “Vâni Mehmed Efendî ve Arâisü'l-Kur'an“, Van Belediyesi Y.,Van, 1997, s.17-59.

¹⁶⁷ Pazarbaşı, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁶⁸ Pazarbaşı, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁶⁹ Pazarbaşı, *a.g.e.*, s. 81.

8. Lütfullah Erzurûmî (v.1202/1788)

Tefsir, hadis yanında aynı zamanda lûgat ve edebiyat alimi olan Erzurûmî'nin “Râmûzu'tTahrîr ve't-Tefsîr” adlı tefsiri,¹⁷⁰ dirayet metoduyla yazılmış bir tefsir olup, Beydâvî tefsiri takib ve taklid edilerek yazılmıştır. Tefsirde ahkam ayetlerinde Hanefî mezhebinin görüşü yanında Şafiîlerin de görüşleri aktarmaktadır.

Kelami ve tasavvufî konuların da kısaca yer aldığı tefsirde ilmi tefsirin örnekleri de vardır, ancak bu konuda, yağmurun denizlerin buharlaşmasıyla değil, bulutların kendisinden oluştuğunu, ra'dın, meleklerin bulutları çektikleri sırada çıkan ses olduğunu söylemek gibi yanlışlıklar yapılmıştır.¹⁷¹ Tefsir uzun süre müsvedde halinde kaldıktan sonra 1221/1806 tarihinde Seyyid İbrahim İsmet (v.1222/1807) tarafından temize geçilmiştir.¹⁷²

9. Mollâ Halîl Siirdî (v.1259/1864)

Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, mantık, Arap dili ve Edebiyatı gibi alanlarda geniş bir bilgiye sahip olan Siirdî¹⁷³ biri muhtasar, diğeri mufasssal olmak üzere iki tane tefsir yazmıştır. Muhtasar tefsirinin ismi “Tebisiratu'l-Kulûb fî Kelâmi Allâmi'l-Ğuyûb”tur. Mufasssal olan tefsirini ise ancak Kehif suresine kadar getirebilmiş, vefat üzerine tefsir eksik kalmıştır.¹⁷⁴

14. Giritli Sırrı Paşa (ö.1313/1895)

XIX. Yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından olan Girit'li Sırrı Paşa 1260/1844 yılında Girit Kandiye'de doğdu. Asıl adı Selim Sırrı, babası Konya göçmenlerinden Helvacızâde Salih Tosun Efendi'dir. Değişik vilâyetlerde valilik ve mutasarrıflık yapmıştır. O, başta tefsir olmak üzere Kelâm, Mantık, Dinler ve Mezhepler Tarihi, Dil ve Edebiyat'a dair eserler kaleme almış bir aydındır. Sırrı Paşa, Diyarbekir valisi iken tedavi olmak için geldiği İstanbul'da (1894) uzun zamandır muzdarip olduğu kalp hastalığından kurtulamayarak 52 yaşında, 12 Aralık 1313/1895 vefat etmiştir.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Bilmen, *a.g.e.*, C II, s. 730.

¹⁷¹ Abay, *a.g.e.*, s. 131-132.

¹⁷² Abay, *a.g.e.*, s. 12, 131.

¹⁷³ Bilmen, *a.g.e.*, C II, s. 741.

¹⁷⁴ Bilmen, *a.g.e.*, C II, s. 741; Abay, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁷⁵ Bilmen, *a.g.e.*, C. II, s. 761.

Tefsir'e Dair Eserleri:

- a) Sırr-ı Kur'ân Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) Mefâtîhu'l-ğayb isimli ünlü tefsirinin giriş, istiâze, besmele ve Fatiha sûresinin tefsirini içeren bölümünün Osmanlı Türkçesine tercümesi olup tek cilt halinde üç cüz olarak 1313 yılında İstanbul'da basılmıştır.
- b) Ahsenu'l-kasas Yûsuf sûresinin geniş tefsiri olup, müellifin yapmış olduğu tefsirler içerisinde gerek üslup, gerekse kaynak ve bilgi yönünden en zenginidir. 1309 tarihinde İstanbul Mürettebiyye matbaasında üç cüz, tek cilt halinde yayımlanan eser 1046 sayfadır. Eseri Tahir Galip Seratlı Hikayelerin En Güzeli, Ahsenü'l-kasas, Güzel İnsan Yusuf, ismi altında kısaltıp sadeleştirerek 2005 tarihinde İstanbul'da yayımlamıştır.
- c) Sırr-ı Meryem: Müellifin iki cilt halinde hazırladığı eserin yalnız ilk cildine ulaşılmıştır. Yazar ön sözün ardından kaleme aldığı giriş bölümünde, “İlmü'tTefsîr”, “Âdâb-ı Müfessirîn” ve “Tabakât-ı Müfessirîn” başlıkları altında tefsir ilmiyle ilgili bilgiler sunulmuştur,
- d) Sırr-ı Furkân: Furkân sûresinin mufassal tefsiri olup, eserde kullanılan malzeme Yûsuf sûresine nazaran daha azdır. 1307 tarihinde Vilâyet matbaasında yayımlanmış olan eser 555 sayfadır.
- e) Sırr-ı İnsân: İnsân sûresinin küçük hacimli bir tefsiridir. 250 sayfa olan eser 1309'de Âmid'de basılmıştır. -Sırr-ı Tenzîl: Bu eser müellifin Ahsenu'l-kasas, Sırr-ı Furkân ve Sırr-ı İnsân adlı tefsirlerinden ihtisar suretiyle hazırlanmıştır. Basımı 1313 senesidir.
- f) Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn: Eser, sahabeden itibaren dördüncü asra kadar olan müfessirleri beş tabakaya ayırarak kısa hayat hikayelerini verir. Ardından tefsir ilmiyle ilgili bazı bilgileri hatırlatır. Tefsîr-i Sûre-i Meryem'in bidayetinde ve müstakil bir kitap olarak 1312'de 30 sayfa olarak neşredilmiştir. Ayrıca eserin sonuna M. Ali Ayni tarafından “Sâhib-i Eserin Terceme-i Hali” başlıklı bir de ilave yapılmıştır.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Gülşen, Ekrem, “19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa Ve Tefsir Anlayışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XII, Sy: 22 (2010/2), s. 166-167.

16. Diğer Ünlü Tefsirler

Osmanlılarda yukarıda bahsedilen ve tam tefsir yazmış olan bu müfessirlerden başka ayrıca Kur'an-ı Kerim'i kısmen tefsir eden veya ayet-sure tefsiri yapanlar da vardır.¹⁷⁷ Başta Süleymaniye olmak üzere kütüphanelerimizin katalogları bunların eserleriyle doludur. Bunlardan biri olan İbn Melek (v.801/1398) “Tefsiru Sureti'l-En'am”¹⁷⁸ adlı eserinde ağırlıklı olarak dirayet yöntemi ile sureyi tefsir etmeye çalışmış, bu arada sema, arz, gece ve gündüz gibi kelimeleri dönemin akli ilimlerinden edindiği veriler çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır.¹⁷⁹ Derin bir ilmi bilgiye ve çok yönlü bir özelliğe sahip olan Şeyh Bedreddin Simâvî (idamı: 823/1420) de diğer eserleri yanında kısmi tefsirler yapmıştır.

İlmi maharetini sergilediği tahmin edilen Nûru'l-Kulûb (fi't-Tefsir) adlı tefsiri bunların en önemlisi olup, kendisine ulaşılammıştır.¹⁸⁰ “Tefsîru Ayeti'l-Kürsî”si ise, Köprülü II/329 numarada kayıtlıdır. Şeyh Berdreddin burada ağırlıklı olarak kelami konular üzerinde durmuştur.¹⁸¹ Osmanlı uleması arasında müstesna bir yeri olan Mollâ Fenârî de sure tefsiri yapan alimlerinden birisidir.¹⁸² Hem zahiri, hem batını ilimleri bildiği için kendisine “zülcenaheyn” denildiği söylenen Fenârî, yaptığı Fâtiha tefsirine “Aynu'l-A'yân fi Tefsîri'l-Kur'an” adını vermiştir.

Eser aynı zamanda “Tefsîru Sureti'l-Fâtiha” diye de bilinmektedir.¹⁸³ Kur'an'ın Tümünü Türkçeye tercüme ettiği de söylenen¹⁸⁴ Fenârî, bilhassa Fatiha suresini tefsir etmesinin sebebi olarak el-Hasan el-Basrî'den gelen bir sözü göstermektedir. Buna göre Allah'ın indirdiği 104 kitabın bilgileri Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an'da dercedilmiş, Tevrat, Zebur ve İncil'deki bilgiler Kur'an'da, ondaki bilgiler de Fatiha suresinde özetlenmiştir. Bu itibarla Fatihanın tefsirini bilen, Allah'ın indirdiği 104 kitabın tamamının tefsirini bilmiş olur.¹⁸⁵

¹⁷⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya/403.

¹⁷⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 160-163.

¹⁷⁹ Abay, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁸⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 163-168.

¹⁸¹ İlmiye Salnamesi, İşaret Yayınları, İstanbul, 2015, s. 283.

¹⁸² İlmiye Salnamesi, *a.g.e.*, s. 283.

¹⁸³ Demir, *a.g.e.*, s. 171-178.

¹⁸⁴ Aydar, Hidayet, “Türklerde Kur'an Çalışmaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1977, s. 171.

¹⁸⁵ Demir, *a.g.e.*, s. 176.

Eser işari tefsir metodunun Osmanlılarda ilk örneğini teşkil etmesi açısından da önemlidir. Eserde önce zahiri tefsir yapılır, bunun için müfessir, Râzî, Zemahşerî, Kâdî tefsirlerinden istifade eder. Sonra batını manaya geçer ve tasavvuf ağırlıklı olarak ayetleri açıklar.¹⁸⁶ Bilhassa tefsir, fıkıh, kelam ve mantıkta şöhret bulmuş olan Alaüddîn Alî es-Semerkandî'nin (v.860/1455-56) “Bahru'l-Ulûm” veya “Tefsîru'l-Kur'an” diye bilinen tefsiri ise daha hacimli olup Mücadele suresinin 5. ayeti ile bitmektedir.¹⁸⁷

Şer'i ve akli ilimlerde yüksek seviyelere ulaşan ve özellikle tefsir, hadis, kelam ve fıkıhta Yavuz (918-927/1512-1520) ve Kanuni (927-974/1520-1566) devirlerinin en meşhur ve kudretli alimi olan İbn Kemal Paşa (v.940/1533) da tefsir yazan alimlerinden birisidir. İbn Kemal Paşa 300 civarındaki eseri ile Osmanlı alimleri arasında en çok eser veren zatlardan biridir.¹⁸⁸ Bu eserlerinden bir kısmı tefsire dairdir. “Tefsîru İbn Kemâl Paşa” veya “Tefsîru'l-Kur'an İlâ Sureti's-Saffât” olarak bilinen tefsiri bunlardan biridir. Eser Fatiha-Saffat sureleri arasını ihtiva etmektedir.¹⁸⁹

Müfessir Kur'an'ın tümünü tefsir etmeyi arzuladığı halde, ömrünün vefa etmemesinden dolayı tefsir eksik kalmıştır.¹⁹⁰ Mukaddimenin olmadığı tefsirde, diğer klasik tefsirlerde olan dirayet-rivayet yöntemi ile ayetleri tefsir, nüzul sebebi, ayetler arasındaki insicam, sarf, nahiv ve belaği konulara dair tahliller vs. yer almaktadır. Müfessirin tasavvufî zevkini de yansıtan tefsirde ayrıca, akla pek gelmeyen meselelerde derin tetkikler, mükemmel değerlendirmeler yapılmıştır. Zemahşerî ve Beydâvî'nin tefsirinde eksik veya yanlış gördüğü hususları beyan edip, sahih gördüğü kanaati izhar etmesi de tefsirin özelliklerindendir.¹⁹¹

Tacuddin Tîrevî (970/1562) de Bakara-En'am surelerini kapsayan “Câmiu'l-Envâr fi Lüceci'l-Efkâr ve'l-Bihâr li'l-Mü'minine'l-Ahyâr” adında bir tefsir yazmıştır. Rivayet ve dirayet metodları takib edilerek yazılan tefsirde, Ma'rûf Kerhî, Şakîk Belhî, Cüneydî Bağdadî, İbrahim b.Ethem gibi tasavvufî yönü ağır basan şahsiyetlerle ilgili hikayelere bol bol yer vermiştir. Vahidî, Râzî, Beydâvî gibi müfessirlerin tefsirleri, va'z ve nasihat üslubunun hakim olduğu tefsirin an kaynakları arasında yer almaktadır.¹⁹²

¹⁸⁶ Hakkı, Aydın, *İslam Hukuku ve Mollâ Fenârî*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991, s. 68-70.

¹⁸⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 182-189.

¹⁸⁸ Bilmen, *a.g.e.*, C. II, s. 638; Demir, *a.g.e.*, s. 239.

¹⁸⁹ Abay, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁹⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 242.

¹⁹¹ Bilmen, *a.g.e.*, C. II, s. 637.

¹⁹² Abay, *a.g.e.*, s. 56-66.

İKİNCİ BÖLÜM

I. OSMANLI BOSNA-HERSEK'İNDE TEFSİR EĞİTİMİ

Bosna-Hersek Tsefsir örgün eğitim sistemi çerçevesindeki öğretimi beş asrı aşkın uzun bir tarihî geçmişe sahiptir. Osmanlılar günümüz Bosna-Hersek topraklarını Türklerin Tefsire ilgilerinin ciddî manada arttığı bir dönemde fethetmeye başlamışlardır. Bilindiği gibi Türkler, İslamiyet'i kabul etmeleriyle birlikte Tefsir öğretimine önem vermişlerdir. Bu ilgi Osmanlılar döneminde daha da artmıştır. Bugünkü Bosna-Hersek Osmanlılar tarafından fethinin 1396 yılında Yenipazar'ın güneybatısında bulunan Gluhavitsa'nın fethedilmesiyle başladığı, 1463 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Bosna Krallığı'nın başkenti olan Yaytse'yi fethiyle ¹⁹³ devam ederek 1483 yılında Hersek bölgesinin tamamının ilhakı ile zirveye ulaşip sona erdiği söylenebilir. ¹⁹⁴

Tefsir Öğretimi Osmanlı zamanında bugünkü Bosna Hersek topraklarında ya da başka bir deyişle Rumeli topraklarında kurulan medreseler Anadolu topraklarında kurulan medreselerden uygulanan eğitim-öğretim programı açısından bir farkı yoktur. Bu medreselerde aralarında pek fark bulunmayan genellikle geleneksel bir eğitim-öğretim programı mevcuttu. Dolayısıyla Anadolu topraklarındaki medreselerde hangi kitaplar okutulduysa aşağı yukarı Rumeli topraklarındaki medreselerde de aynı kitaplar okutulmuştur. Çünkü bu bölgedeki medreseler aynı imparatorluk içerisinde faaliyet gösteren eğitim kurumlarıydı. ¹⁹⁵

Osmanlı eğitim sisteminde, Tefsir dersinin program ve öğretim usûllerini kitaplar belirlemiştir. Kitapların içerdiği konular, o dersin müfredat programı olmuştur. Kitaplar muhtasardan daha detaylı bilgiler içerenlere doğru seyir izlemiş, bu ilimlerde öğrenilmeyen bilginin kalmaması hedeflendiği için okutulan kitapların listesi kabarmıştır. Bir kitapta olmayan ya da üzerinde az durulan bir konu onu izleyen kitaplarla telafi edilmeye çalışılmıştır. ¹⁹⁶ Öğretim içinde ikinci önemli yeri ise hoca almıştır.

¹⁹³ Yorulmaz, Hüseyin , *Osmanlı'nın Batı Yakası Bosna*, 3F Y., İstanbul, 2007, s. 12.

¹⁹⁴ Akgündüz, Murat, "Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna Hersek", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, Sayı XVIII, İzmir, 2003, s. 113.

¹⁹⁵ Hazer, Dursun, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyât Fakültesi Dergisi*, Sayı I, Çorum, 2002, s. 274-275.

¹⁹⁶ Kasumović, a.g.e., s. 34-35.

Osmanlı medreselerinin ilk öğretime başlangıçları devletin belirlediği plan-program ve amaçlara göre gelişmediği için, bu yapı ilk hocaların ilmi geleneği üzerine kurulmuştur. Yani eğitim-öğretim programlarında daha önce de söylediğimiz gibi ilmî gelenek hakimdir. Hoca talebeye kitabı okutmuş, ibarelerini açıklamış, onların derslerini dinlemiştir. Bu nedenle hocanın öğrencinin seviyesinin tespiti ve yönlendirilmesinde rolü olmuştur.¹⁹⁷ Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı döneminde Bosna-Hersek eğitim sistemi ele alacağız. Söz konusu dönemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Osmanlı döneminde Bosna-Hersek'te Tefsir eğitimi,
- Bosna-Hersek medreseleri,
- Bosna-Hersek'teki Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları,
- Osmanlı döneminde yaşayan başlıca Bosnalı müfessirler.

¹⁹⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 14.

A. OSMANLI DÖNEMİNDE BOSNA-HERSEK EĞİTİM SİSTEMİ

Osmanlı Döneminde Bosna-Hersek (1417-1887) Bosna-Hersek bölgesinin 1463'te Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesi, bölgenin İslamlaşmasını beraberinde getirmiştir. Bosna halkının katolik ve ortadoks gibi iki hristiyan mezhebi arasında sürmekte olan kavgalardan ve bunlardan çektikleri eziyetlerden bıkmış olmaları ve farklı bir mezhep olan Bogomilizmi¹⁹⁸ benimsemeleri bölgenin İslamlaşmasını hızlandıran bazı etkenlerdi.¹⁹⁹

Ancak tercih edilen görüşe göre Bosna asla silah veya kılıç zoruyla Müslüman olmamıştır. Konuyla ilgili bir akademik çalışmada şu ifadelere yer verilmektedir: Bosna'da İslamlaşma çoğu yazarın söylediği gibi bir anda kitleler halinde olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin Bosna'ya yerleşmesinden önce, Endülüs'te çalışan Boşnaklar, Arap denizcileri ve gezginler ile Türk boyları sayesinde IX. Yüzyıldan itibaren İslamiyet ile tanışıyorlardı.²⁰⁰

Doğulu ve Batılı araştırmacıların tespitine göre genel olarak Balkanların, özel olarak da Bosna-Hersek'in İslam'ı kabul etmesinde sufilerin de çok büyük rolü olmuştur. Her bir Balkan bölgesinde onlarca ve bazı yerlerde yüzlerce tekkenin bulunması, bazı bölgelerin tasavvufi şahsiyetlerin isimleriyle anılması bunun göstergesidir. Bir tarihte 47 gibi bir rakamla en çok tekkenin Yugoslavya'ya bağlı olan Bosna-Hersek'te bulunması bu durumun açık delilidir.²⁰¹ Özellikle mevcut Hristiyan mezheplerine bir tepki olarak doğan Bogomili mezhebi mensupları arasında Müslümanlığa büyük rağbet oldu. Çünkü bunlar Bosna kralından kurtulmak istiyorlar ve benimsedikleri bazı dini prensipler İslam'ın getirdiği prensipler ile örtüşüyordu.²⁰²

XVI. yüzyılın sonlarında Bosna halkının çoğu Müslümanlığı kabul etmiş oldu. Bu devrede Bosna'da Osmanlı kendi idârî, askerî ve dinî yapılanmasını gerçekleştirdi. Fethin ardından Bosna Livası oluşturuldu, merkezi de Saraybosna oldu. Hersek Livası ise 1470'te kuruldu. Zamanla genişleyen Osmanlı fetihleri Saraybosna yanında Hırvatistan'ın bir kısmını ve Doğu Sırbistan'ı da topraklarına kattı.

¹⁹⁸ Bogomilizm, Ortaçağ'da Bulgaristan'da ortaya çıkıp Avrupa'nın doğu ve batısında pek çok ülkede insan kitlelerini etkilemiş bir dinî akımdır. Bulgar Çarı I. Petro zamanında ortaya çıkan mezhep, Hristiyanlığın temel anlayışına göre sapkın bir harekettir. Kurucusu Bogomil adlı bir köy papazıdır.

¹⁹⁹ Popovic, Aleksandra, *Balkanlarda İslam*, İnsan yayınları, İstanbul, 1995, s. 185-186.

²⁰⁰ Toprak, Serap, *16. Yüzyılda Balkanlarda İslamlaşma*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara, 2005, s. 99.

²⁰¹ Öngören, Reşat, "Balkanlar'ın İslamlaşmasında Sufilerin Rolü", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul, 2002, s. 47, 49, 56.

²⁰² Djurdjev, Branislav, "Bosna-Hersek", *DİA*, İstanbul, 1992, C. VI, s. 298.

Dînî alanda mescit, tekke, medrese, hangâh ve hayri vakıflardan oluşan pek çok İslami kurum oluşmuştu. Bu sayede bölge halkı arasında İslami ilimler de yaygınlaşmıştı. Saraybosna, Mostar ve Akhisar²⁰³ Bosna'nın en önde gelen ilim merkezleri haline gelmişti. Osmanlı hakimiyeti döneminde diğer eyaletlerde olduğu gibi, Bosna'da da bir ilim geleneği oluşmuştu. Burada verilen din eğitimi büyük ölçüde Osmanlı medreselerinde verilen eğitimle aynıydı ve bu bölgede çok sayıda ilim ve fikir adamı yetişmişti. Tarih ve biyografi kitaplarında “Bosnevî” nisbesiyle anılan âlimler bunların sadece bir kısmını oluşturur.²⁰⁴

Bosna'da İslâm kültürünün en belirgin izleri mimarlık ve şehir planlamasında kendini göstermiştir.²⁰⁵ Müslümanların yaptırdığı cami, medrese, imaret ve kervansarayların Bosna-Hersek'in bir İslâm yurdu olmasında katkısı büyüktür.²⁰⁶ 1537'de kurulan ve hâlâ eğitim vermeye devam eden Gazi Hüsrev Bey Medresesi bu hayır eserlerinden sadece biridir.²⁰⁷ Keza, Osmanlılar XIV-XX. yüz yıllar arasında Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Karadağ'da 105 medrese inşa etmişlerdir.²⁰⁸ Kaynaklara baktığımız zaman söz konusu topraklarda kurulan ilk medresenin Firüz Bey'in 1505-1512 yılları arasında Saraybosna'da kurduğu medresedir.²⁰⁹ Onu aynı şekilde 1520 yılında Saraybosna'da kurulan İshakoğlu Mehmed Bey Medresesi, 1528-1540 yılları arasında Yenipazar'da kurulan Sinan Çelebi Medresesi²¹⁰ ve 1537'de Saraybosna'da kurulan Gazi Hüsrev Bey Medresesi takip etmektedir.²¹¹

Güçlü kökeni sayesinde karşılaştığı her rejim tarafından gelen bütün engellere rağmen medrese geleneği günümüze kadar söz konusu topraklarda varlığını devam ettirmeyi başarmıştır. Osmanlı döneminde Bosna Hersek topraklarında kurulan medreselerin güçlü kökene sahip olduklarının en büyük göstergesi söz konusu medreselerde birçok Bosnalı bilim adamının yetişmiş olmasıdır. Özellikle Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi Müslüman bilim adamlarının yetişmesine oldukça katkıda bulunmuştur.²¹²

²⁰³ Mesela, 1544-1616 yıllarında yaşamış olan Hasan b. Turhan b. Davud b. Yakub ez- Zeynî el-Bosnevî el-Akhisârî, bu bölgede yetişmiş önemli fakih ve mutasavvıflardan biridir.

²⁰⁴ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, Muessese- tu'r-Risâle, C. IV, Beyrut 1993, s. 256-257.

²⁰⁵ Djurdjev, *a.g.m.*, C. VI, s. 303.

²⁰⁶ Akgündüz, *a.g.m.*, s. 1.

²⁰⁷ Gazi Hüsrev Bey Vakfı için bkz. Tayyip Okiç, “Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1964, C. XII, s. 148-154.

²⁰⁸ İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları, Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Feza Y., İstanbul 1999, C. I, s. 245.

²⁰⁹ Hadžihuseinović Salih ve Sidki Muvekkil, *Povijest Bosne*, El-Kalem, Sarajevo, 1999., str. 95.

²¹⁰ Gül, *a.g.m.*, s. 116.

²¹¹ Kasumović, *a.g.e.*, s. 157, 167-175.

²¹² Gölen, Zafer, “Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek'te Eğitim”, *Orijentalni institut u Sarajevu*, Sarajevo, 2004, s. 182-183.

Medreselerde eğitim hemen hemen dinî bilimlerle sınırlı tutulmuş durumdaydı. Medreselerde sarf, nahiv, fıkıh, mantık, adab, meani, hikmet-i nazari, kelâm, hendese, hisab, usul-i fıkıh, heyet; usul-i hadis, hadis, tefsir, coğrafya, astronomi ve belâgat gibi dinî kimliği ağır basan dersler okutulmaktaydı.²¹³

Bosnalı yazarların Türkçe, Boşnakça ve Farsça yazmış oldukları eserlere başta İstanbul'daki kütüphaneler olmak üzere dünyanın dört bir tarafındaki kütüphanelerde rastlamamız mümkündür. Boşnaklar İslâm'ı benimsedikten sonra Türk-İslâm kültürünü de benimseyerek eserler kaleme almaya başlamışlardır. Uzun süren Osmanlı hakimiyeti döneminde Boşnakların İslâm kültürüne yaptıkları katkılar azımsanmayacak derecededir.²¹⁴

Medreseler eğitim vermenin yanında Osmanlı eğitim sistemi Bosna'ya yerleşmesinde de çok etkili olmuşlardır. Okullarda yetişen müderris, müftü, imam, kadı ve katipler doğrudan yönetim organizasyonu içinde yer alarak, Bosna'nın merkezî hükümetle uyum içinde gelişmesini sağlamışlardır.²¹⁵

Yine bu okullar sayesinde Boşnaklar çoğunlukla Osmanlı Devleti'nde geçerli olan Hanefî mezhebine ait Sünnî İslâm'ı benimsemişlerdir. Mesela Mevlîd geleneği medreseler aracılığıyla Bosna'da da kabul görmüştü. Medrese geleneği bölgede o kadar kuvvetle yerleşmiştir ki, Sosyalist Yugoslavya döneminde dahi bu okullar ayakta kalmayı ve Boşnak kültürel hayatını etkilemeyi başarmışlardır.²¹⁶

²¹³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 20-23.

²¹⁴ Gölen, *a.g.m.*, s. 183.

²¹⁵ Gölen, *a.g.m.*, s. 204.

²¹⁶ Gölen, *a.g.m.*, s. 204.

B. BOSNA'DAKİ MEDRESELER

Medreseler eğitim vermenin yanında Osmanlı yönetim aygıtının Bosna'ya yerleşmesinde de çok etkili olmuşlardır. Okullarda yetişen müderris, müftü, imam, kadı ve katipler doğrudan yönetim organizasyonu içinde yer alarak, Bosna'nın merkezî hükümetle uyum içinde gelişmesini sağlamışlardır. Yine bu okullar sayesinde Boşnaklar çoğunlukla Osmanlı Devleti'nde geçerli olan Hanefî mezhebine ait Sünnî İslâm'ı benimsemişlerdir.²¹⁷

Osmanlı müfessirleri gibi Bosna-Hersek kökenli müfessirler de Osmanlı medreselerinde okutulan Keşşâf'a, Envâru't-tenzîl'e ve Ebussûd'a hâşiye ve ta'lik yazma geleneğini devam ettirmişlerdir. Çoğu müderris olan bu müfessirlerin bu hakîm gelenekten etkilenmelerinin iki sebebi bulunmaktadır. Osmanlı medreselerinin iki kaynağından biri kabul edilen el-Keşşâf'a gelince, dirâyet metodu üzerine yazılan ve nahvi, sarfı, fesâhat ve belağatla ilgili i'câz vecihlerini, kıraat yorumlarını tefsirinde ifade etmesi, Bosna medreselerinin de içinde bulunduğu Osmanlı eğitim müesseselerinde bu tefsirin uzun süre okutulmasında etkili olmuştur. Diğer kaynak Beyzâvî'nin Envâru't-tenzîl'ine gelince, İslâm dünyasında ve özellikle Osmanlı müfessirleri bu esere ve hâşiyelerine dört yüzden fazla şerh, hâşiye, talika ve hâşiyetü'l-hâşiye türü çalışmalar kaleme almışlardır.²¹⁸

Kullandığı dilin mükemmel oluşu, medreselerde bu tefsirin seçilmesinin en büyük amillerindendir. "Yazarın metne eklemek istediği ilave yorumlar" şekline formüle edilen hâşiye geleneğine, çalışmada da görüldüğü üzere Bosnalı müfessirler de dâhil olmuşlardır. Bu meyanda Bosnalı müfessirler tefsir hâşiyelerinden; sûre, âyet, dîbâce ve hâşiyetü'l-hâşiye türü eserler kaleme almışlardır. Bunlardan ilki Abdülkerim Efendi'nin (v. 895/1481) Hâşiye alâ hâşiyeti's-seyyid ale'l-Keşşâf isimli çalışmasını Keşşâf'a değil de, Cürcânî'nin ona yazdığı bir hâşiye üzerine yazması az olan telif türlerindendir. Allâmek lakaplı Muhammed b. Musa Bosnevî ise hâşiye literatürünün önemli bir kısmını ihtiva eden sûre hâşiyeleri yazmıştır.²¹⁹

Bunlar Beyzâvî'nin; Fatiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, Enâm, A'râf, Kehf ve Nebe sûrelerini kapsamaktadır. Diğer bir çalışma Karagöz Bey medresesi hocalarından İbrâhim b. İsmail el-Mostârî'ye aittir.²²⁰

²¹⁷ Gölen, a.g.m., s. 204.

²¹⁸ El-Habeşi, Muhammed, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, El-Mecma'u's-Sekâfi, Abu Dabi, 2004, C. III, s.1454-1468.

²¹⁹ Sadak, Bekir, "Bosnevî", *DİA*, İstanbul, 1992, C.VI, s. 306.

²²⁰ Sadak, a.g.m., C. VI, s. 306.

İbrâhim Mostârî, alanında az olan bir çalışmayı; Beyzâvî'nin dîbâce kısmının hâşiyesini yapmıştır. Âtaullah Efendi ise tefsir hâşiyelerinin çok az bir kısmını ihtiva eden Beyzâvî ve Ebussuûd üzerine âyet hâşiyeleri yazmıştır. Bu hâşiyelerden biri Beyzâvî mahşîlerinden Sa'dî Efendi'nin hâşiyesi üzerinedir.²²¹

Tefsir, nahiv, belagat ve mantık alanlarına dair yazdığı eserlerle bilinen Muhammed b. Musa el-Bosnavî es-Serâî (1595-1636) yine bu bölgenin yetiştirdiği âlimlerden biridir. Sahn-ı Seman hocalığı ve Halep kadılığı da yapan bu zatın Hâşiye alâ tefsîr-i sûreti'l-Kehf, Hâşiye alâ tefsîr-i sûreti'n-Nebe, Tefsîru kelimetü Hattâ ve bazı Kur'an sûrelerine dâir el-Hâdî.²²² Tefsîru sûreti'l-Fâtiha, Tefsîru sûreti'l-Feth ve Beydâvî tefsirine Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl isimli çalışmaları bulunmaktadır.²²³

Yine Bosnalı Fusûs şârihi diye meşhur olan, Abdullah b. Muhammed el-Bosnavî'nin çoğu tefsir ve tasavvuf alanlarına dair 61 eseri mevcuttur. Bu zatın tefsire ait Risâle fî tefsîri Nûn ve'l-Kalem, Tefsîru sûreti'l-Âdiyât, Tefsîru sûreti'l-Asr ve bazı münferit ayet tefsirlerine dair çalışmaları bulunmaktadır. Tasavvufa dair ise Şerhu Fusûsi'l-hikem ve Risâle fî'd-darîkati'l-bayrâmiyye, siyerle ilgili Metâlu'n-nûri's-seniy ve daha pek çok eseri bulunmaktadır.²²⁴

Keza, İbrahim b. İsmail el-Mostârî ilim ehli bir ailenin çocuğu olarak 1678'de Mostar'da dünyaya gelmiştir. Döneminin en meşhur Bosna medreselerinde eğitiminin ardından aynı medresede tedrise başlamıştır. 1725'de vefat eden bu zatın tefsir ve nahiv sahalarına dair altı eseri mevcuttur. Tefsire dair, Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî,²²⁵ Arapça gramerle ilgili el-Muhtasar fî'nnavh, şerhu'l-misbâhi'l-madrazî fî'n-nahv isimli eserleri vardır.²²⁶ Gazi Hüsrev Bey'in vakıfnamesinde Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde okutulacak dersler “tefsîr, hadîs, ahkâm, usûl, me'ânî ve beyân, kelâm ve zaman, şartlar ve ortamın gerektirdiği her disiplin” şeklinde belirlenmiştir.²²⁷

²²¹ Sadak, a.g.m., C. VI, s. 306.

²²² Terziç, İzzet, *el-İ'nâye bi'l-Kur'âni'l-Kerîm fî'l-Busna, el-Cemiyetü'l-İslâmiyye fî'l-Busna ve'l-Hersek*, Slovo, Mostar, 2003, s. 130-139.

²²³ Sadak, a.g.m., C. VI, s. 306.

²²⁴ el-Hancı, Mehmed b. Muhammed, *el-Cevheru'l-esnâ fî terâcimi u'lemâi ve şua'râi Busna*, Hecer li't-tibâ' ve'n-neşr, Kahire 1992, s. 128-129, s. 128-129.

²²⁵ Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 4006 numarada 25 varaktan oluşan el yazmasının bir nüshası mevcuttur.

²²⁶ Terziç, a.g.e., s. 143-145.

²²⁷ Nakiçeviç, Omer, “Mjesto Gazi Husrev-begove medrese u sistemu osmansko-turskog školstva i sistem školstva u osmanskoj turskoj”, *Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları*, Sarajevo, 1988, s. 15-27.

Bu maddede ders programının zaman, şartlar ve ortamın ihtiyaçlarına göre yenilenmesini şart koşmuştur. Saraybosna Simzâde Medresesi'nde ise okutulacak dersler''sarf ve nahiv, fıkıh, tefsîr ve hendese'' şeklinde düzenlenmiştir.²²⁸ Akhisar Medresesi'nde belagattan Miftâhul'-Ulûm ve bu okulun müderrisi Hasan Kâfi Akhisârî'nin Temhîsu't-Telhîs ve şerhu Temhîsi't-Telhîs adlı eserleri okutulmuştur.²²⁹ Mostar Karagöz Bey Medresesi'nde ders verecek müderristen ise iyi düzeyde Arapça, fıkıh ve diğerk aklî ilimlere vâkıf olması istenmektedir.²³⁰ Osmanlı döneminde Bosna Hersek'te yüzden fazla medrese bulunmaktaydı.²³¹ Birinci Dünya Harbinden önce Bosna'da medrese sayısı 33 idi. Fakat 1947 yılında Gazi Hüsrev Bey medresesi hariç diğerkleri Yugoslavya rejimi tarafından kapatılmıştır. 1990lı yıllarda tekrar eğitime açılan 6 medrese vardır. Bu medreselerin tamamı Osmanlı döneminde kurulmuştur:

- 1) Gazi Hüsrev Bey Medresesi,
- 2) Elçi İbrahim Paşa Medresesi,
- 3) Karacoz Bey Medresesi,
- 4) Cemaluddin Çauşeviç Medresesi,
- 5) Behram Bey Medresesi, ve
- 6) Osman Recoviç Efendi Medresesi.

1. Gazi Hüsrev Bey Medresesi

Gazi Hüsrev Bey Saray Bosna'nın ikinci kurucusu olarak kabul edilmektedir. Saray Bosna'nın neredeyse yarısı kendi vakfindan oluşmaktaydı. Bu vakfın bir parçası da medresesidir. Bosna'da varlığını sürdüren en eski medreselerden bir tanesidir. Yüzyıllardır değışik yönetim sistemlerinden geçmesine rağmen ara vermeden eğitime devam eden tek medresedir. Osmanlı döneminde 350 sene boyunca eğitim vermiştir.²³²

Medrese, Sultan II. Bayezıd'ın kızı Selçuk Sultanın oğlu ve Bosna Beyi HüsrePařa tarafından 1537 yılında yaptırılmıştır. şehrin ortasında bulunan bu medreseye önceleri, Hüsrev Paşa'nın annesine nisbetle Selçûkiye, sonraları da Kurřunlu Medrese denilmiştir.

²²⁸ Kasumović, *a.g.e.*, s. 181.

²²⁹ Nakićević, *a.g.e.*, s. 107.

²³⁰ Nakićević, *a.g.e.*, s. 106.

²³¹ Bećirbegoviç, Madzida, "Prosvjetni Objekti Islamske Arhitekture", *Orijentalni Institut Sarajevo*, Sarajevo, 1974, s. 279.

²³² Nakićević, *a.g.m.*, s. 15-27.

Hüsrev Paşa 1537'de medresenin inşası ve görevlileri üzerine bir vakfiye tanzim ettirmiş, Saraybosna'daki imâret ve medresesi için, medreseye gelir sağlayan çeşitli vakıflarda bulunmuştur. Malından ayırdığı 700.000 gümüş dirhem meblağdan 400.000 akçesiyle câmi kapısı karşısındaki 12 hücreli ve içinde öğrencilerin sâkin olacağı medrese inşâ ettirilmesini. geri kalanla da kitaplar satın alınıp, onların da parası çıktıktan sonra kalan akçenin diğer vakıf giderlerine harcanmasını vakfiyesinde şart koşturmuştur. Gâzi Hüsrev Bey Medresesinin kitabesi, kapı kemeri üstünde 1.80x0.60 cm.ebadında olup 3 beyit ve Arapça'dır. Kitabesinden de anlaşılacağı üzere medrese 944/1537-1538 de yapılmıştır.²³³

2. Elçi İbrahim Paşa Medresesi

Elçi İbrahim Paşa Medresesi 1705 senesinde Elçi İbrahim Paşa tarafından Travnik şehrinde kurulmuştur. Diğer medreseler gibi 1947 yılına kadar eğitim vermiştir. 1947 yılında kapanan medreselerden bir tanesiydi. 1992 yılında Bosna Hersek'in bağımsızlığını ilanından sonra, savaş döneminde 1994 yılında tekrar eğitime açılmıştır.²³⁴

3. Karacoz Bey Medresesi

Karacoz Bey Medresesi 1557 yılında Mostarlı Muhammed Zaim Bey tarafından kurulmuştur.²³⁵ Bu medrese 1918 yılına kadar eğitim vermiştir. Eski Yugoslavya (SHS) Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı rejimi tarafından kapatılmış ve 77 sene kapalı kalmıştır. 1995 eğitim-öğretim yılında tekrar açılarak eğitim-öğretim hizmetine devam etmiştir.²³⁶

4. Cemaluddin Çauşević Medresesi

Cazin 1867 yılında inşa edilmiştir. Avusturya-Macaristan'ın işgaline karşı bölgenin Müslümanlarının silahlı direnişlerinden dolayı medrese yakılmıştır. 1890 yılında tekrar inşa edilmiştir. 1918 yılında ise maddi sıkıntılardan dolayı eğitime kapatılmıştır. 1993 senesinde tekrar açılmıştır. İsmi de bu bölgenin meşhur alimi Reis-ul-Ulema Mehmed Cemaluddin Çauşević'ten almıştır.

²³³ Şahin, Kamil, "Saraybosna şehri merkezindeki medreseler", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Vakıflar Dergisi*, İstanbul, s. 264-268.

²³⁴ Posavljak, Sulejman, "Travnikteki Elçi İbrahim Paşa Medresesi", *İslam Birliği Riyasetinin Glasnik Dergisi*, 1999, sayı. 1-3. s. 114-123.

²³⁵ Hadziahic, Muhamed, Traljic Mahmut ve Şukric Niyaz, "İslam ve Müslümanlar", *İslam Birliği Riyaseti Raporu*, Sarajevo, 2009, s. 23.

²³⁶ Preporod, Islamska zajednica u BiH, Riyasetinin Dergisi Preporod, sy. 9/1019, Sarajevo, 2014, s. 34.

5. Behram Bey Medresesi

Behram Bey Medresesi Bosna'da en eski medresedir. 1626 yılında kurulduğunu rivayetlerde görmekteyiz. 1949 yılına kadar eğitim vermiştir. Medrese binası 1974 senesinde yıkılmıştır. Eski yerinde inşa edilen okul ve yurt binaları ile cami bir bütün olarak eğitim-öğretim hizmetine devam etmektedir. Buradaki medresede öğrenim gören öğrencilerin çoğu bu bölgedendir.²³⁷

6. Osman Recoviç Efendi Medresesi

Medrese 1928 yılında Osman Recoviç Efendi tarafından Visoko şehrinde kurulmuştur. Osman Recoviç Efendi kısıtlı imkanlarla en zor zamanlarda medrese açmış ve o dönemde altmış küsur öğrenciyle eğitim öğretim yapmıştır. Dönemin idaresi tarafından, her türlü baskıya rağmen, bu ulvi görevi yılmadan yerine getiren müstesna bir şahsiyetti.²³⁸

²³⁷ Preporod, Islamska zajednica u BiH, *Riyasetinin Dergisi Preporod*, sy. 9/1019, Sarajevo, 2014, s. 30.

²³⁸ Preporod, Islamska zajednica u BiH, *Riyasetinin Dergisi Preporod*, sy. 21/983, Sarajevo, 2012, s. 20.

C. BOSNA-HERSEK'TEKİ OSMANLI MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERS KİTAPLARI

Tarihi süreklilik içinde her örgütlü eğitim tecrübesinin ardında -yazılı olsun veya olmasın mutlaka bir eğitim-öğretim programı vardır. Bu husus Osmanlı zamanında faaliyet gösteren eğitim kurumları için de geçerlidir. Selçuklu ve Osmanlı dönemi medrese eğitim-öğretim programları denilince üzerinde durulması gereken iki husus vardır:

- 1) Söz konusu programların – kurumun sivil statüsü gereği – XX. yüzyılda örneklerine sıkça rastlanan resmî düzenlemeler şeklinde oluşmaması.
- 2) Bütüncül bir insan yetiştirme modelini simgeleyen medrese akademik düzeninin, keskin üretim aşamaları şeklinde branşlaşma ve uzmanlaşmayı temel alan program sistematığına dayanmaması.²³⁹

Esas itibarıyla medrese programlarının bu serbest ve sivil niteliğini oluşturan zemin, Hz. Peygamber (s.a.v) önderliğinde başlayan serbest araştırma-öğrenme-öğretme faaliyetleridir. Bu serbest eğitim pratiğinin medrese programları açısından en önemli sonucu ise daha sonra medrese geleneğine ilham kaynağı olacak bilgi tasniflerinin söz konusu akademik atmosferde yapılmış olması ve her ulemanın vahiy temelinde oluşturduğu bilgi şemasına göre- kendi öğretim pratiğini üretmiş olmasıdır. Çünkü XI. yüzyılda tarih sahnesine çıkan medreselerin programları, İslâmi düşünce geleneğinin hemen her açılımını temsil yeterliliğine ulaşan cami tedris halkalarına özgü program yelpazesinin artırılmış ürünü niteliğindedir.²⁴⁰

Osmanlı medrese programlarında önceki halkaları aşma olgusu, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra başlatmış olduğu kültür hayatını ve kurumlarını yeniden inşa hareketi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Klasik dönem Osmanlı kültür hayatına eğilen bazı araştırmalar ve kaynaklar, Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği külliyyede dönemin en gelişmiş örgün eğitim kurumlarını faaliyete geçirmekle kalmadığı, aynı zamanda kendi bünyesinde kademelenme gösteren medrese programlarını da bir nevi merkezi bir tasarrufla düzenlettirdiği ve yürürlüğe aktarılmasını kılavuzladığı iddia edilmektedir.²⁴¹

²³⁹ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 373-374.

²⁴⁰ Dağ, Mehmet ve Hıfzırahman Raşit Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Millî Eğitim Y., Ankara, 1974, s. 239.

²⁴¹ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 376.

Kuruluş dönemi medrese vakfiyelerinde program muhtevası sadece naklî bilgi disiplinleri çerçevesinde tespit edilirken Fatih Külliyesi Vakfiyesi'nde naklî ve aklî disiplinler vurgulaması, Osmanlı medrese geleneği açısından kayda değer bir gelişmedir. Nitekim Fatih sonrası kurulan medrese vakfiyelerinde program muhtevalarının aklî ve naklî disiplinler vurgulaması ile tespit edildiği bilinmektedir.²⁴²

Osmanlı Devleti genelinde medreselerin hangi programa göre öğretim hizmetlerini icra edeceklerini merkezi ölçekte belirleyen ve uygulamada ortaya çıkan amaç ve ilkelere gidişatı düzeltmeyi hedefleyen ilmiye kanunnamelerinin yine Fatih Sultan Mehmed'in başlattığı yapılaşma çerçevesinde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Hatta III. Murad'a ait bir ıslahat fermanında Fatih'in bu müesseses nizamına atıfta bulunmaktadır. Söz konusu bu veriler, medrese program düzeninin ilk kez Fatih döneminde merkezî düzeyde ve ülke ölçeğinde tasarlandığı düşüncesini desteklemektedir.²⁴³

Fatih'in açtığı çığırdâ -özellikle medrese programları ile ilgili ciddi adımlar, Kanuni Sultan Süleyman'ın iktidar dönemine rastlamaktadır. Bu alandaki gelişmeler büyük ölçüde Kanuni döneminde ilmiye sınıfını teşkil eden Ebu's-Su'ûd Efendi tarafından kılavuzlanmıştır. Bu cümleden olarak yakın aralıklarla çıkarılan mülazemet kanunu, Süleymaniye Külliyesi'ne tekaddüm eden ilmiye kanunnamesi, Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi ve hemen ardından düzenlenen yeni bir ilmiye kanunnamesi, klasik dönem Osmanlı medrese programlarını değişik boyutlarıyla o döneme kadar görülmemiş ölçüde yazılı normlara dayandıran hukukî belgelerdir.²⁴⁴

Medrese tarihinde programların resmi organlarca amaç, muhtevâ, süreç, değerlendirme gibi boyutlarla ayrıntılı tespitine yönelik hamleler, ilk defa Osmanlı toplumunun mecburi bir kültür değişme süreci yaşadığı Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine rastlamaktadır. Merkezî organlarca yönlendirilen, ama geniş bir tabana yayılamayan bu değişim süreci, medreseyi ıslah çabalarında bir dizi stratejik hatalarla yüklüdür. Bu cümleden olarak medrese ulemasından oluşan 15 kişilik komisyonun 1867 yılında hazırladığı program ıslahat raporu daha önce padişahlar tarafından çıkarılan ilmiye kanunnameleri ve fermanlarının tekrarı mahiyetinde program düzenini Fatih ve Kanuni dönemine uyarlama temennisine dayanmaktadır.

²⁴² Fatih Mehmed II Vakfiyeleri, Vakıflar Umûm Müdürlüğü, Cumhûriyet Matbaası, Ankara, 1938, s. 246- 255.

²⁴³ Kanûnâme-i Sultân Süleyman Hân, Beyâzîd Devlet Kütüphanesi Veliyuddîn Efendi Ktp. No. 1970. Vrk. 122b-123b.

²⁴⁴ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 378.

Burada yenilik olarak sayılıp vasıflandırılabilir yegane şey dersler ve her derse özgü akademik takvimin tespit edilmiş olmasıdır.²⁴⁵Daha önce de söylediğimiz gibi Osmanlı medrese eğitim sisteminde ilmî gelenek hakimdi. Eğitim-öğretim programlarını büyük ölçüde söz konusu gelenek belirlemekteydi. Tanzimat dönemine kadar bu geleneğin pek sorgulanmadığı söylenebilir. Bu gelenek imparatorluk genelinde faaliyet gösteren bütün örgün eğitim kurumlarında hakimdi.

Osmanlı devlet adamları söz konusu bu geleneksel eğitim-öğretim programlarına pek müdahale etmiyorlardı. Dolayısıyla Anadolu'daki Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplar Rumeli'deki Osmanlı medreselerinde de okutulmuştur. Bu durum sadece çalışma konumuz olan Tefsir için değil Osmanlı medreselerinde okutulan her ilim dalı için geçerliydi. Gazi Hüsrev Bey'in vakıfnamesinde Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde okutulacak dersler "tefsîr, hadîs, ahkâm, usûl, me'ânî ve beyân, kelâm ve zaman, şartlar ve ortamın gerektirdiği her disiplin" şeklinde belirlenmiştir.²⁴⁶

Saraybosna Simzâde Medresesi'nde ise okutulacak dersler "sarf ve nahiv, fıkıh, tefsîr ve hendese" şeklinde düzenlenmiştir.²⁴⁷ Akhisar Medresesi'nde belagattan Miftâhul'-Ulûm ve bu okulun müderrisi Hasan Kâfî Akhisârî'nin Temhîsu't-Telhîs ve Şerhu Temhîsi't-Telhîs adlı eserleri okutulmuştur.²⁴⁸ Mostar Karagöz Bey Medresesi'nde ders verecek müderristen ise iyi düzeyde Arapça, fıkıh ve diğer aklî ilimlere vâkıf olması istenmektedir.²⁴⁹

Cahit Baltacı, kanunnâme ve müderris biyografilerinden hareketle XV ve XVI. yüzyıllarda değişik medrese kademelerinde okutulan dersler ve ders kitaplarını listeler halinde tespit etmiştir. Bu bilgileri tablo halinde göstermek mümkündür.²⁵⁰

²⁴⁵ Atay, *a.g.e.*, s. 381.

²⁴⁶ Nakičević, *a.g.e.*, s. 102.

²⁴⁷ Kasumović, *a.g.e.*, s. 181.

²⁴⁸ Nakičević, *a.g.e.*, s. 107.

²⁴⁹ Nakičević, *a.g.e.*, s. 106.

²⁵⁰ Baltacı, Cahit, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, 1976, İstanbul, s.37-43.

<i>Medrese derecesi</i>	<i>Bosna'daki medreseler</i>	<i>Ders adı</i>	<i>Okutulan Kitaplar</i>
Yirmili	Kemal Bey Medresesi Fîrûz Bey Medresesi Ahmed Efendi Medresesi Mostar Karagöz Medresesi	a) Kelâm b) Fıkıh c) Belâgat	d) Hâşiye-i Tecrîd e) Şerh-i Ferâiz f) Mutavvel
Otuzlu	Mehmet Paşa Muhsinzâde	a) Belâgat b) Fıkıh c) Kelâm d) Hadis	a) Şerh-i Miftâh b) Tenkîh, Tavzîh c) Hâşiye-i Tecrîd d) Mesâbih
Kırkli	Malkoç Medresesi Dâru'l-Hadîsi Medresesi	a) Belâgat b) Fıkıh c) Hadis d) Fıkıh Usulü	a) Miftahu'l-Ulûm b) Sadruşşerîa, c) Meşârik Mesâbih (Begavî) d) Tavzîh (Taftazânî)
Ellili Hâric		a) Fıkıh b) Hadis c) Kelâm	a) Hidâye b) Mesâbih Şerh-i c) Mevâkîf
Ellili Dâhil	Gazi Hüsrev Bey Medresesi	a) Fıkıh b) Hadis c) Tefsir d) Fıkıh Usulü	a) Hidâye b) Buhârî c) Keşşâf, Beyzâvî d) Telvîh
Sahn-ı Seman		a) Fıkıh b) Hadis c) Tefsir d) Fıkıh Usulü	a) Hidâye b) Buhârî c) Keşşâf, Beyzâvî d) Telvîh, Şerh-i Adud
Altmışli		a) Fıkıh b) Hadis c) Kelâm d) Tefsir e) Fıkıh Usulü	a) Hidâye, Şerh-i Ferâiz b) Buhârî c) Şerh-i Mevâkîf d) Keşşâf e) Telvîh

Tabloda değişik medreselerde ne tür ders ve kitapların okutulduğu yer almakla birlikte tahsil sürecinde sadece bu kitaplarla yetinilmediği de açıktır. Sözgelimi, “Yirmili” medresede “belâgat”, “kelâm” ve “fıkıh” adıyla üç temel dersin ve ilgili kitapların okunduğu görülmektedir. Ancak bu ve daha yukarı medreselerde, derslerin ve kitapların anlaşılmasını kolaylaştırmak için öğrencinin öncelikle bazı temel gramer ve mantık derslerini almış olmaları gerekir. Bu derslerde; Arapça gramerin “sarf” kısmında Emsile, Binâ, Maksud, ‘İzzî ve Merah; “nahiv” kısmında Avamil, İzhar ve Kâfiye; mantık dersinde Şerh-i Şemsiyye, Şerh-i Tevâli, Şerh-i Metâli, Şerh-i İsagoci; fıkıh usulü dersinde de Telvîh kitaplarının tamamının ya da bir bölümünün okunması gerekiyordu.²⁵¹

Bildiğimiz ve daha önce de bahsettiğimiz gibi Osmanlı medreseleri öğretmenin aldığı yevmiye ve okutulan kitaplara göre sınıflandırılmıştır. Elimizdeki kaynaklar Bosna Hersek’inde paye bakımından çeşitli medreselerin bulunduğunu göstermektedir. Anadolu’nun değişik yerlerinde yirmili, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı medreseler²⁵² bulunduğu gibi çalışmamızın konusu olan coğrafyada da paye bakımından değişik medreseler bulunmaktaydı. Mesela Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Medresesi paye bakımından ellili ²⁵³, Saraybosna Malkoç Medresesi kırklı,²⁵⁴ Kemal Bey Medresesi yirmili²⁵⁵, Saraybosna Firüz Bey Medresesi yirmili²⁵⁶, Livno Dâru’l-Hadîsi kırklı²⁵⁷, Travnik Mehmet Paşa Muhsinzâde Medresesi otuzlu²⁵⁸, Visoko Ahmed Efendi Medresesi yirmili²⁵⁹, Mostar Karagöz Medresesi yirmili idi.²⁶⁰

²⁵¹ Baltacı, a.g.e., s.37.

²⁵² Fâtih Medreseleri yapınca, müderrislerin yevmiyesine göre yirmili (Hâşiye-i Tecrid), otuzlu (Miftâh), kırklı (Telvîh), ellili (hâric ve dâhil) olmak üzere tasnife tâbi tutuldu. Medreselerinde tedrisat şu safhalarda görülür: Sıbyan mektebinden sonra yirmili, otuzlu ve kırklı medreselerde veya hususî hocalarda muhtasarât denilen başlangıç derslerini gören talebe hâric medreselerine gelir. İbtidâ-ı Hâric ve Hareket-i Hâric olmak üzere iki kısma ayrılan bu medreseler, ortamektep seviyesindedir ve taşralarda da vardır. Sonra lise seviyesindeki dâhil medreseleri gelir.

²⁵³ Nakičević, a.g.e., s. 100.

²⁵⁴ Nakičević, a.g.e., s. 100.

²⁵⁵ Nakičević, a.g.e., s. 100.

²⁵⁶ Nakičević, a.g.e., s. 100.

²⁵⁷ Nakičević, a.g.e., s. 100.

²⁵⁸ Kasumović, a.g.e., s. 214.

²⁵⁹ Kasumović, a.g.e., s. 236.

²⁶⁰ Nakičević, a.g.e., s. 100.

OSMANLI DÖNEMİNDE YAŞAYAN BAŞILCA BOSNALI MÜFESSİRLER

Osmanlılar döneminde Bosnalı âlimlerin ekserisinin, eserlerini Arapça yazmalarının, Arapça kelimelerin bu dile geçmesine ve bu eserlerin İslâm kültürünün Bosna’da yerleşmesine büyük katkısı olmuştur. Mesela, 1601’de Tuzla’da doğan, edebiyat ve dil sahasında Arapça eserler veren Muhammed Hevâî el-Üskûfî Bosnalı ilk âlimlerdendir. Arap harfleriyle 1631 yılında yazdığı Makbûlü’l-ârif adındaki eseri, Boşnakça-Türkçe bir lügattir.²⁶¹

Lügat yazarlardan bir diğeri ise Türk asıllı Mustafa b. el-Hâc İbrahim Efendi’dir. Bosna’ya ziyaretçi olarak gelip dilini öğrenmiş, ardından 1865’te Arap harfleriyle yaklaşık bin kelimelik Boşnakça-Türkçe bir lügat yazmıştır. Bu eserin bir nüshası Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 2/4302 numarada bulunmaktadır.²⁶² Bu sahada eser yazarlardan bir diğeri ise Hüseyin Hüsnü Mevkîfzâde’dir (v.1899). Tamamlayamadığı Boşnakça lügatini Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde açıklamalarla zenginleştirmiştir.²⁶³ Bosna’nın Akhisar kasabasında doğan ve orada kadılık yapan Hasan Kâfî Efendi (1544-1615) Arapça mantık, kelam, fıkıh ve biyografi dallarında 18 eser yazmıştır. Bunlar arasında en çok tanınan siyasetname mahiyetindeki Usûlü’l hikem fî nizâmî’l-âlem adındaki çalışmasında, Osmanlı Devleti’nin gerileme sebeplerini ve alınması gereken tedbirleri etraflıca anlatmıştır.²⁶⁴

Bosna’da reisülküttaplık makamına kadar yükselen Hüseyin Efendi (ö. 1644) ise Bedâiü’l-vekâi’ adında dünya tarihiyle ilgili bir eser yazmıştır.²⁶⁵ Tefsir, nahiv, belagat ve mantık alanlarına dair yazdığı eserlerle bilinen Muhammed b. Musa el-Bosnavî es-Serâî (1595-1636) yine bu bölgenin yetiştirdiği âlimlerden biridir.²⁶⁶

²⁶¹ Bosnalı ilk âlimlerdendir. Arap harfleriyle 1631 yılında yazdığı Makbûlü’l-ârif adındaki eseri, Boşnakça-Türkçe bir lügattir.

²⁶² Ceriç, Mustafa, *Islam u Bosni*, el-Kalem, Sarajevo, 1994, s. 131.

²⁶³ Sabanovic, Hazim, *Knjizevnost Muslimana*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1972, s. 656.

²⁶⁴ Akgündüz, a.g.m., s. 128.

²⁶⁵ Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Mersin 1992, s. 204.

²⁶⁶ Hanciş, a.g.e., s. 155-158.

A. MUHAMMED B. MUSÂ EL- BOSNEVÎ (ALLÂMEK) (ö.1046/1636-37)

1. Hayatı

Muhammed b. Mûsâ el-Bosnevî es-Serâî'dir. Lakabı ise Allâmek'dir Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Medresesi'nde okurken çok zeki ve başarılı olduğundan bu lakabı almıştır. Gerek kendi ifadelerinden gerekse Uşşâkîzâde'nin verdiği bilgilerden Saraybosna'da doğduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁷ Doğum tarihi ile alakalı olarak kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Bosnalı çağdaş araştırmacılar onun 1595'de Saraybosna'da doğduğunu söylemektedirler. Bosnalı olduğundan el-Bosnevî, doğum yerine nispetle de el-Serâyî nisbeleriyle anılmaktadır.²⁶⁸

İlk eğitimini memleketi Saraybosna'da Abdülcilil Efendi'den almıştır.²⁶⁹ Ardından Saraybosna'daki Gâzî Hüsrev Bey Medresesi'ne kaydolmuştur. Buradaki eğitimine devam ederken İstanbul'da dönemin büyük tefsir âlimlerinden Sahn-ı Semân Medresesi müderrisi Sadreddinzâde Mehmed Emin Şîrvânî'yi işitmiş (ö.1036/1627) ve on yedi yaşında iken İstanbul'a gelip, Bosnalı Silâhtar Mustafa Paşa'nın (ö.1050/1641) tekkesine intisap ederek ondan iki yıl ders almıştır.²⁷⁰

Ardından Ganîzâde Mehmed Nâdirî (ö.1036/1627) ile tanışarak derslerine devam etmiştir. Hatta Ganîzâde, Beydâvî tefsirine yazdığı hâşiyesini öğrencisi Allâmek'e vererek tashih etmesini istemiş ve değerlendirmelerini kabul etmiştir.²⁷¹ 1630'da Yıldırım Han Medresesi'ne geçmiş, ancak açık sözlü oluşu bazı hoca arkadaşlarını rahatsız etmiş olacak ki 1631'de bu görevinden azledilmiştir.²⁷² Bu durumda İstanbul'dan ayrılmayı bile düşünen Bosnevî'nin, Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyenin Kehf sûresinin girişinde, dîni ilimleri tahsil ve araştırma yapmak için uzak beldelerden İstanbul'a geldiğini, medreselerde ehil olmayan insanların müderrislik makamını işgal ettiklerini, bunların arasında çok azının doğru ve samimi olduğunu²⁷³ belirterek bu üzüntüsünü dile getirmektedir.

²⁶⁷ Sadak, *a.g.e.*, C. VI, s. 306

²⁶⁸ el-Hancı, *a.g.e.*, s. 149.

²⁶⁹ el- Hancı, *a.g.e.*, s. 155.

²⁷⁰ Sadak, *a.g.e.*, c.VI, s. 306.

²⁷¹ Ganizâde'nin Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşîye için bkz. Süleymaniye Ktp. Fatih bölümü nr. 564

²⁷² Sadak, *a.g.e.*, C. VI, s. 306.

²⁷³ Terziç, *a.g.e.*, s. 130.

Bosnevî, 1632 senesinde Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Medresesi'nde müderrislik görevine yeniden başlamıştır. Bundan kısa süre sonra da 1633'te, devrin en yüksek dereceli öğretim müesseselerinden olan Sahn-ı Semân medreselerinden birine müderris tayin edilmiştir.²⁷⁴ 1634'de ilmi ve âlimleri seven IV. Murad'ın Revan Seferi münasebetiyle Fetih sûresine yazdığı tefsirini²⁷⁵, dönüşünde kendisini Halep kadısı tayin etmesi ümidiyle sultana verilmek üzere hazırlamıştır. Bunu müteakiben Silâhtar Mustafa Paşa'nın da tavsiyesi üzerine 1634 yılında Halep'e kâdilkudât makamına getirilmiştir.²⁷⁶ Halep'teki kadılık görevinin yanında Molla Câmi'nin el-Kâfiye'sine yazdığı şerhi ve bu şerh üzerine yazılmış hâşiyeleri okutmuştur. Bosnevî'nin bu dersleri çok ilgi görmüş, derslerdeki şöreti şâirlerin şiirlerine dahi konu yapılmıştır. Ancak, romatizma rahatsızlığı sebebiyle bu görevinde fazla kalamayan Bosnevî, yerine vekil bırakarak İstanbul'a geri dönmüştür.²⁷⁷ İstanbul'a dönüşünde Rumelihisarı'nda ikamete mecbur edildiğini öğrenmiştir. İstanbul kadılığına tayininden üç gün sonra da 1046/1636'da vefat etmiştir.²⁷⁸ Kabri Rumelihisarı'nda bulunmaktadır.²⁷⁹

2. Eserleri

- a) Eḥâdîsü'l-erba'în²⁸⁰
- b) Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Câmî. İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye adlı eserine Molla Câmi'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.²⁸¹
- c) Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâḥ. Sekkâkî'nin Miftâḥu'l-'ulûm'una Seyyid Şerîf el-Cürânî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.²⁸²
- d) Şerḥu's-Şemsiyye. Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin mantığa dair er-Risâletü's-Şemsiyye'sinin şerhidir.²⁸³
- e) Hayâtü'l-hayevân Tercümesi. Demîrî'nin (ö. 808/1405) eserinin tercümesidir.²⁸⁴

²⁷⁴ Sadak, *a.g.e.*, C. VI, s. 306.

²⁷⁵ Terziç, *a.g.e.*, s. 131.

²⁷⁶ Sadak, C. VI, s. 306.

²⁷⁷ Sadak, C. VI, s. 306.

²⁷⁸ Terziç, *a.g.e.*, s. 131.

²⁷⁹ Sadak, *a.g.e.*, C. VI, s. 306; Bilmen, *a.g.e.*, C. II, s. 692.

²⁸⁰ Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 150/1, vr. 1b-4a.

²⁸¹ İstanbul 1318, aynı mahiyette bir hâşiye olan el-Muḥarrem adlı eserin kenarında.

²⁸² Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 856; Cârullah Efendi, nr. 1789, 1797; Damad İbrâhim Paşa, nr. 993; Fâtih, nr. 4587.

²⁸³ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2658, 2661; Hamidiye, nr. 819; Fâtih, nr. 3355; Şehid Ali Paşa, nr. 1791.

²⁸⁴ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1823.

3. Tefsir Alanındaki Eserleri

- a) Hâşîye ‘alâ Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl. Beyzâvî’nin meşhur tefsirine yazdığı hâşiyedir.²⁸⁵
- b) Tefsîru sûreti’l-Fâtiha ve’l-Bakara. İlk varakları müfessirin el-Hâdî adıyla bilinen Fâtiha tefsirini ihtiva etmektedir. Diğer varakları ise yetmiş altıncı âyetine kadar Bakara sûresinin tefsirine dairdir.²⁸⁶
- c) el-Hâdî. Fâtiha sûresinin tefsirine dair bir risâle olup mukaddimesinde Zemahşerî, Beyzâvî ve Ebüssuûd tefsirlerinden faydalanılarak yazıldığı kaydedilmektedir.²⁸⁷
- d) Şerhu (Hâşiyetü) tefsîri sûreti’l-Kehf. Beyzâvî tefsirinin Kehf sûresiyle ilgili bölümüne yazdığı hâşiyedir.²⁸⁸
- e) Tefsîru sûreti’l-Feth.²⁸⁹

Hâşîye alâ Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl

Bosnalı Muhammed Hancı’ye göre eserin, Mısır Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye Ktp. tefsir bölümü 341’de bir nüshası bulunmaktadır (Hancı: s. 157; Terziç: s. 132). Keza, Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa 235/1 ve 236/1 (Bakara-Mâide, A’râf, Fetih sûreleri), Damat İbrahim Paşa 217 (Fâtiha-En’âm, Kehf ve Nebe’ sûreleri), Nazif Paşa 150/1, Kılıç Ali Paşa 149 (Fatiha’dan En’âm sûresine kadar), Kayseri Râşid Efendi Ktp. 48’de ve Hacı Selim Ağa Ktp. 111’de birer nüshası bulunmaktadır. Arapça yapılan çalışma, Muhammed Bosnevî’nin Beyzâvî’ye âit Envârü’t-tenzîl’e yazdığı hâşiyedir. Bizim tanıtacağımız nüsha Damat İbrahim Paşa 217’de bulunmaktadır.

²⁸⁵ Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 149 (baştan En’âm sûresine kadar); Damad İbrâhim Paşa, nr. 217 (Fâtiha-En’âm, Kehf, Nebe’ sûreleri); Şehid Ali Paşa, nr. 235, 236/1 (Bakara-Mâide, A’râf, Fetih sûreleri).

²⁸⁶ İstanbul üniversitesi kütüphanesi Ktp., nr. 563.

²⁸⁷ Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2096/1.

²⁸⁸ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 359/2.

²⁸⁹ Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Ktp., nr. 1318; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 108/2, Şehid Ali Paşa, nr. 274/6.

Fâtiha-En‘âm, Kehf ve Nebe’sûrelerinin hâşiyesini içermektedir ve 253 varaktır. Kâtip Çelebi’nin²⁹⁰ de ifade ettiği gibi, الحمد لله الذي فضل بفضل العالمين على الجاهلين sözcükleriyle başlayan ve 275x170 ve 175x85 mm. ölçülerinde olan yazmanın, sayfa kenarları cetvelsizdir. 25 satır ve orta genişlikte olan kenar boşluklarında çok az açıklamalar bulunmaktadır. Çalışmada iyi okunabilen talik yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır. Eserde, Beyzâvî’nin sözlerine işaret sadedinde قوله sözcüğü kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Numarasız ilk varakta vakıf mührü ve هذه حاشية البيضاوي للبسنوي الشهير بعلامك، وله حاشية على

الجامي. كوزلحصارلي مرحوم سليمان أفندي أوغونكدر، بيع الخوشه أمانتدر، ولكن بعده شراء صحيح إيله ملكي.....أولمشدر، فحمدا له تعالى، وأنا الفقير إلى القدير الشيخ أحمد الشهير بالصارم الأطوي، نفع النافع الكريم إياه وذريته وسائر المسلمين بها وسائر التفاسير والحواشي kaydı bulunmaktadır.

Başı:

الحمد لله الذي فضل بفضل العالمين على الجاهلين، وجعل لهم أدواقا ومزايا لا يدركها أبصار الغافلين، والصلاة على سيدنا المعجز بسورة المبعوث من بين عدنان، ونبينا محمد المصطفى للهداية إلى طريق الجنان، وعلى آله الجامعين للكمالات الإنسانية، وأصحابه أصحاب النفوس القدسية وبعد، فيقول العبد الضعيف الفقير إلى رحمة ربه القوي، أقل الناس وأحقهم محمد بن موسى البسنوي، لما تشرفت بتدريس العلامة القاضي، وشاهدت

اجتماع بعض الخواطر بقضاء النظر الماضي.....ولا شيء عندي في حواشي هذا التفسير، والله الهادي وعليه توكلت واعتمادتي، قوله: وعلى جملة معانيه من الحكم النظرية، والأحكام العلمية، لما كانت الحكمة الجامعة بينهما العلم بأحوال أعيان الموجودات

Sonu:

وقيل لما احتقر إبليس آدم حيث قال: خلقتني من نار و خلقتني من طين، ودار درجات المخلوق من التراب تمنى أن يكون ما احتقر وهو مذكور في الكشف وكأنه إنما تركه تحاشيا في تخصيص الكافر بإبليس من غير ما يوجبه. يقول العبد الفقير المحتاج إلى رحمة ربه القوي أقل خلق الله محمد بن موسى البسنوي

Ferağ kaydı: وقع الشروع والإتمام في شهر الله المحرم لسنة اثنتين وثلاثين وألف من هجرة خير الأنام عليه أفضل الصلاة وأكمل السلام

Metod ve muhtevasına gelince: Allâmek bu hâşiyede, Beyzâvî’nin meşhur tefsiri Envârü’t-tenzîl’in bütün kelimelerini şerh etmemiştir. Tefsiri okuyanlar ve bilenler için açıklama yapılmasını zarûri gördüğü bazı kelime veya ibarelere, bazen bir kelime bazen birkaç kelime bazen daha fazla, müphem bulduğu metnin tamamını vermeden açıklamalar (ta’liga) yapmaktadır. Bazen de çalışmada Beyzâvî’nin sözü ile Bosnevî’nin açıklamaları birbirine karışmaktadır. Bu da Beyzâvî tefsirini okumayanlar ve tanımayanlar için ilk bakışta hâşiyenin anlaşılması zor ve girift ibarelerle yazılmış olduğu izlenimini vermektedir.

²⁹⁰ Hanciş, a.g.e., s. 157.

Muhammed Bosnevî'nin şerhte açıklamasını yaptığı, Beyzâvî'nin ilk sözü :

قوله: وعلى جملة معانيه من الحكم النظرية والأحكام العلمية

Bu açıklamada Bosnevî, beşer takatine göre ilimleri ikiye ayırmaktadır. İlkini ilâhi, riyâzi ve tabii ilimler şeklinde belirttikten sonra diğerini ahlak, ev idaresi ve şehir siyâseti olarak vermektedir. Arkasından gramere/nahiv dâir açıklamalara geçmektedir.²⁹¹

Üçüncü ta'likada müellif, seba'mesâninin Kur'ân veya yedi uzun sûre manasına gelebileceğini Nesâî'den naklettiği bir hadise dayandırmaktadır. Bu minvalde devam eden çalışmasında müellif nahiv, belağat, kıraat, iştikak, fikhî meseleler ve diğer izaha muhtaç ibareleri beyana çalışmışmıştır.

Keşşâf ve Beyzâvî'nin tahlillerinde kapalı, zayıf veya ”هذا هو الوجه الذي ذكره صاب الكشف“ veya ”بخلاص صاب الكشف“ hatağı gördüğü yerleri kelimeleriyle başlayan ifadelerle tashih etmiştir.²⁹² Çalışmada, kelime ve i'rap tahlillerine daha fazla yer verilerek müphem yerler açıklanmaktadır. Çalışmada beyânî tefsir metodu hâkim olmakla birlikte, rivâyet ve dirâyet metodu birlikte kullanılmıştır.

Allâmek çalışmasında, daha çok Zemahşerî'nin Keşşâf'ı ile Kazvînî'nin Keşf'inden yararlanmıştır. Ayrıca İbn Hâcip, Râgıp el-İsfehânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve Sa'deddîn et-Teftâzânîde onun yararlandığı kaynaklar arasındadır.²⁹³

Tefsîru sûreti'l-Feth

Allâmek bu çalışmasını, IV Murad'ın Revan seferi münasebeti ve kendisini Halep mollası tayin etmesi ümidiyle hazırlamıştır.²⁹⁴ Yazma olan çalışmanın Saraybosna Gazî Hüsrev Bey Ktp.1318 numarada mukaddimeden bir ve ikinci sayfaları, Süleymaniye Ktp. Esat Efendi 108/2, ÂtıfEfendi Ktp. 184 ve Şehit Ali Paşa 2741/6'da birer nüshası bulunmaktadır. Tanıtacağımız Şehit Ali Paşa nüshası toplam 52 varaktır. 201x138, 140x82 mm. ebadında, sayfakenarları cetvelsizdir. 19 satırdan ibaret ve kenar boşluklarında çok az açıklamalar bulunmaktadır.

²⁹¹ Muhammed Bosnevî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl*, Süleymanî Ktp. Damat İbrahim Paşa 217, vr. 1a.

²⁹² Bosnevî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, vr. 1a

²⁹³ Bosnevî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, vr. 10a.

²⁹⁴ Sadak, *a.g.e.*, C. VI, s. 306.

ولمّا، Eser okunaklı nesih hatla ve kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Âyetler: ونُع vb. kelimeler ve bazı cümlelerin altı kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Numarasız ilk varakta kaydو موسى البسنوي تفسير آخر لسورة الفتح للمولى محمد بن محمد موجود.

Başı:

نحمدك اللهم على ما فتحت لنا معرفة كتابك القديم، وهديتنا إلى حقائق الفرقان الكريم ودقائق القرآن العظيم، ونصلي على من بشرته
بقولك: "إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا".....وبعد: فيقول أقل عبد الله المتمسك بلطفه القوي الفقير الحقير محمد بن موسى البسنوي....أن حضرة
...السلطان الأعظم.....مراد خان بن السلطان أحمد خان.....ولى ملوك العرب والعجم والروم

Sonu:

أحمده على التوفيق للإتمام وأسأله أن يفتح لي خير الأبواب

Ferağ kaydı:

وقع البدء في أواسط ذي القعدة الشريفة، الختم في أول شهر الله المحرم لسنة أربع وأربعين وألف من هجرة خير الأنام، عليه
أفضل الصلوة و أكمل السلام، والحمد لله وحده وصلى الله على من لا نبي بعده

Eser, Sultan IV. Murad'ın Revan (Erivan) seferine çıkarken, duâ etmek ve gece-gündüz Feth sûresi okumakla görevlendirdiği Allâmek tarafından, Sultan'ın zaferle dönüşünde kendisini Halep kadısı ataması ümidi ve Sultana hediye etmek üzere hazırlanmıştır. Yine dönemindeki insanların bu sûreye atfettikleri önem, muasır Sadreddinzâde Şîrvânî'nin bu sûreye yazdığı tefsirindeki bazı hatalar da böyle bir çalışmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Allâmek girişte, on yedi yaşında ilim yolculuğuna çıktığını, sıkıntılı günlerden sonra ülkesine dönmek üzere iken Ganizâde ile tanışıp kendisine dört sene mülâzemette bulunduğunu, bu esnada onun Beyzâvî üzerine yazdığı hâşiyesini başından sonuna kadar okuyup tashih ettiğini, dönemin sultanının kendisini müderrisler halkasına dâhil ettiğini zikretmektedir.²⁹⁵

²⁹⁵ Bosnevî, *Tefsîru sûreti 'l-feth*, vr. 2b

B. ABDULLAH BOSNEVÎ

1. Hayatı

Bosnevî” lakaplarıyla tanınan Abdullah Abdî b. Muhammed el-Bosnevî er-Rûmî el-Bayramî , XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasının önemli mutasavvıf ve şairlerinden biridir. Bosnevî, H. 992 (M.1584) yılında Bosna’da doğmuştur.²⁹⁶ Ailesi ve sosyal durumu ile ilgili belgelere ulaşılamamakla birlikte, ilk eğitimini dönemin geleneksel öğretim programına uygun olarak memleketi Bosna’da tamamladığı, daha sonra bilim ve kültür merkezi İstanbul’a geldiği ifade edilir. Bosnevî’nin İstanbul’a gelmesi ve eğitim durumu ile ilgili belgelere de ulaşılamamıştır. Ancak bilgi ve bakış açısındaki genişlik, bu dönemde felsefede, kelâmda ve tasavvufi düşüncedeki eğitimini iyi bir şekilde tamamladığı göstermektedir. ²⁹⁷ Bosnevî, H. 1046 (M.1637) tarihinde, hem hac hem de kültürel amaçlı seyahate çıkar ve Melâmîliğin Arap bölgelerinde yayılmasına hizmet eder.²⁹⁸

O, seyahatinin ilk durağı olan Mısır’da çeşitli çalışmalarda bulunduktan sonra Hicaz’a geçer. Burada hac görevini ifa ettikten sonra çeşitli politika ve bilim çevrelerindeki üst düzey insanlarla ilişkiler kurar.²⁹⁹ Hac görevini ifa etmesinden sonra dönüş yolunda Şam’a uğrayan Bosnevî, yaşamını fikirlerini yaymaya ve eserlerini yorumlamaya adanmış tasavvufi ile ilgili düşüncenin yetkili ismi İbn-i Arabî’nin mezarına ziyarette bulunur. Uzun bir süre mezarın yöresinde halvete girip Şeyh-i Ekber’i ve eserlerini düşünür.³⁰⁰

Bosnevî, Şam’dan sonra İbn-i Arabî düşüncesinin ikinci önemli üstadı ve ismi olarak kabul ettiği Sadreddin Konevî’nin mezarına uğrar. Konya’da bulunduğu sırada hastalanan Bosnevî, H. 1054 (M.1644) tarihinde yaşamını yitirir. Vasiyeti uyarınca üstadı Sadreddin Konevî’nin yanına defnedilen Bosnevî, ardında Seyyid Muhammed İbn Ebi Bekr Ukud, Şeyh Muhammed Mekkî Medenî, Şeyh Muhammed Mirzâ Dımeşkî Sûfî, Şeyh Garsuddin Hüseyinî ve gibi çok önemli öğrenciler bırakmıştır.³⁰¹

²⁹⁶ İsmail Paşa (Bağdat’lı), *Hediyyetü'l-Ârifin*, İstanbul, 1951, C.I, s.51.

²⁹⁷ Kartal, Abdullah, “Bursa’da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, 6(6), s.297.

²⁹⁸ Muhibbî, Muhammed, *Hulâsatü'l-Eser*, Daru's-Sâdir, C. I, Beyrut, 1867, s.86.

²⁹⁹ Kartal, *a.g.e.*, s. 298.

³⁰⁰ Sari Abdullah Ef. Cevheretü'l-bidaye, Süleymaniye, Ayasofya, nr. 1786.

³⁰¹ Muhibbî, *a.g.e.*, s. 869.

2. Eserleri

Bosnevî, Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere İslam uygarlığının üç önemli dilinde yazarak eserlerindeki entelektüel birikim ve derinliğinin yanında İslam coğrafyasının tamamına ulaşma imkanına sahip olan nadir mutasavvıflardan birisidir. Bugün, Bosnevî'nin kaleme aldığı eserlerin büyük çoğunluğu İstanbul'da Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Farklı boyutlarda ve zengin bir yelpazede verdiği ve yaklaşık altmışın üzerinde sayıya sahip, hemen her eserinin tasavvuf üst başlığı altında değerlendirilmesi daha doğrudur.³⁰²

Bosnevî'nin eserleri arasında muhtemelen ilki ve en önemlisi konumunda olan tecelliyât, kendisine daha sonra “Şârihu'l-Fusûs” şanını kazandıran Türkçe “Fusûs” şerhidir. Bosnevî, Tecelliyât'ı M. 1611'de (H. 1019) yazdığını açıklamaktadır. Diğer eserlerinin yazım tarihleri göz önüne alındığında Bosnevî'nin Fusûs şerhini erken bir yaşta yazdığı ve ilk eseri olduğu söylenebilir.³⁰³ Bosnevî, Fusûs'a, insanların yararlanması ve bilgiyi açığa çıkarmak için Türkçe şerh yazmayı düşündüğünü, “kitabın gerçeğinin anlaşılmasını sağlamak maksadıyla” “vahdet-i vücûd”un türlü konularını mukaddimede on iki kısımda ele almayı doğru bulduğunu belirtmektedir. “Süleymâniye-Şehit Ali Paşa, nr. 1244, H.1019” ve “Süleymâniye-Şehit Ali Paşa, nr. 1246, H.1021”, Tecelliyât'ın iki müellif yazmasının kütüphane kayıtlarıdır.

Eserleri:

1) “Şerh-i Fusûs”

Arap âlimleri, Fusûs'un Türkçe şerhinin Arap topraklarında ün kazanması üzerine, Fusûs'u Bosnevî'den Arapça olarak şerhetmesini için talep etmişlerdir. Bu talebe karşılık olarak Fusûs'u, Bosnevî, Türkçe şerhin yaklaşık bir çevirisi şeklinde, Arapça olarak şerhetmiştir. Şerh-i Fusûs'un müellif nüshası “Süleymâniye-Şehit Ali Paşa, nr. 1247'dir”

2) “Kurratü ayni's-şühûd ve mir'âtü arâyisi meâni'l-gaybi ve'l-cûd”: İbnü'l-Fârız'ın Tâiyye Kasidesi'nin şerhidir. “Şehit Ali Paşa, nr. 1226, nesih” ve “Aşir Efendi, nr. 161'de” nüshaları bulunmaktadır.

³⁰² Şahin, Bekir, “Türkiye Kütüphanelerinde Bulunan Abdullah Bosnevî'ye Atfedilen Yazma Eserlerin Genel Değerlendirilmesi”, Merhaba Akademik Sayfalar, 2013, sayı 13(21), s. 324.

³⁰³ Şahin, *a.g.e.*, s. 324.

- 3) “Kitâbü’l-kırâ’r-rûhiyyi’l-memduûd li’l-ezyâfi’l-vâridîne min merâtibi’l-vücûd” Abdülkerim Cîlî’nin kırklı “merâtib-i vücûd” sınıflamasına yazılmış bir şiirin yorumlamasıdır. Nüshası: Carullah Efendi, nr. 2129/1’dedir.
- 4) “Metâliu’n-nûri’s-seniyyi an tahâreti’n-nebiyyi’l- arabîyyi”: Hz. Peygamber’in ebeveyninin Müslüman olduğunu kanıtlamak için yazılan küçük kitabın iki nüshası vardır. Ayasofya, nr. 2077/1; Es’ad Efendi, nr. 326’dadır.
- 5) “Kitâbu’l-mufâzaletü’l-ismiyyi beyne efzali’l-beşer ve’l-melei’l-a’lâ” Risâle, Hz. Peygamber’in “mele-i a’lâ”dan üstün oluşuna değinir. Nüshaları: “Hacı Mahmut Ef. 2396/5” ve “Carullah Ef. Nr. 2129/3”tedir.
- 6) “Kitâbu müntehâ mekâsıdı’l-kelimât ve mübteğâ teveccüh-i vücûhi’t-taayyunât fî beyân-i ekmeli’n-neş’ât”: Bosnevî bu kısa kitabında, insanın dünyadaki gelişiminin mükemmel olduğunu savunmaktadır. Nüshaları: “Haşim Paşa, nr. 21/12”; “Carullah Ef. Nr. 2129/4”; “Hacı Mahmut Ef., 2396/6”dadır.
- 7) “Kitâbu rûhu’l-mütâbeati fî beyân-i şûrûdi’l-mübâlagati”: Allah’a ancak kulluk ile ulaşılabileceğini savunan küçük kitabın iki kütüphane kaydı şu şekildedir: Carullah Ef., 2129/15; Hacı Mahmut Ef., nr. 2396’dadır.
- 8) “Kitâbu reddi’l- manzûm fî beyânî sırrı’l-ma’lûm”: Bosnevî bu kitabında, ilmin bilinene bağlı olduğunu açıklamaktadır. Nüshası: Carullah Ef., 2129/18’dedir.
- 9) “Kitâbü’l-gafri’l-mutlak inde zehâbi’l-âlemi’l-fırak”: Kitap, Merâtib-i vücûd ile ilgilidir. Nüshası: Carullah Ef. 2129/22’dedir.
- 10) “Tezyil fî münâzeati İblis li Sehl İbn Abdullah et-Tüsteri”: Sehl b. Abdullah Tüsterî ile İblis arasındaki Fütuhât’ta sözü edilen tartışmanın açıklamasına yer verilmektedir. “Nüshası: Carullah Ef., 2129/23”tedir.
- 11) “Risâle fî kavli’l-Cüneyd”: Kitap, Cüneyd-i Bağdâdî’nin söylemine açıklık getirmektedir. Nüshası: Carullah Ef., 2129/24’dedir.

- 12) “Kitâbu tahakkuki’l-cüz’i bi’s-sûrâtî’l-küllî ve zuhûrî’l-fer’i alâ sûrâtî’lasl”: Bu kitap Fütuhât’ın bazı beyitlerini açıklamaktadır ve iki nüshası bulunmaktadır. Nüshaları “Carullah Ef., 2129/25”; “Hacı Mahmut Ef., 2396”dedir.
- 13) “Kitâbu enfesi’l-vâridât fî şerhi evvelî’l-fütûhât”: Vahdet-i vücûd açısından adem, vücûd ve imkân kavramlarının açıklamasına yer verilmektedir. Nüshaları: Şehit Ali Paşa, nr. 1292/1; Carullah Ef., 2129/26; Hacı Mahmut Ef., 2396/6’dadır.
- 14) “Kitâbu sırrı taayyün-i ervâhi’l-enbiyâ”: Yedi peygamber ile yedi semâ arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır ve kitabın bir nüshası vardır: “Carullah Ef., 2129/28’dedir”.
- 15) “Şerhu li-ba’zi’l-keâm Müeyyed el-Cündî fî şerhi Fusûsu’l-Hikem”: Kitap, harflerin tasavvuf ile ilgili manaları hakkındadır. Nüshaları: “Ayasofya, 2077/3; Carullah Ef., 2129/30 ve Haşim Paşa, 21/8’dedir”.
- 16) “Kitâbu sırrı’l-hakâyık’l-ilmiyye fî beyânî’l-a’yânî’s-sâbite”: A’yân-ı sâbite ile ilgili bir risaledir. Nüshaları: Ayasofya, 2077/4; Carullah Ef., 2129/31; Hacı Mahmut Ef., 2396/6’dadır.
- 17) “Kitâbu enfâsi’l-Mekkiyyeti’r-Rûmiyye fî tenfis-Elbâniyye”: Kitap, ehl-i sülûkun farklı makamlarını incelemektedir. Nüshası: Carullah Ef., 2129/32’dedir.
- 18) “Kitâbu’l-kenzi’l-mahtûm fî teb’iyyeti’l-ilmi li’l-ma’lûm fî’r-red alâ Abdilkerim el-Cîlî, İbn-i Arabî ile ilmin ma’lûma dayandığı görüşüyle başlamış, Cîlî’nin karşı çıkması ile devam etmiştir. Bosnevî, bu kitabında, geleneğin bu iki büyük düşünüründen İbn-i Arabî’nin görüşünü benimseyerek, tartışmayı manevî üstadı yönünde sürdürmüştür. Nüshası: Carullah Ef., 2129/33’dedir.
- 19) “Kitâbu’l-keimeteyn fî mutâbakati fî hurûfi’ş-şehâdeteyn”: Kitap, harf ilmi ile ilgilidir. Nüshası: Carullah Ef., 2129/35’dedir.
- 20) “Risâle fî beyân-i temessül-i Cibrîl fî sûrâtî’l-beşerî’s-sevîy”: Bu kitabında Bosnevî, Cebrâîl’in insan şeklinde görünmesinin çözümlemesini yapmaktadır. Nüshaları: Carullah Ef. 2129/36; Nafiz Paşa, 509’dadır.

- 21) “Risâle fî hikmet-i bed’i’l-halk”: Şehi Ali Paşa, 2788/2; Şerhu Mevâfîkû’lfakr: Hacı Mahmut Ef., 2396/8; Şehit Ali Paşa, 2788/3, ta’lik; Burhânül-ce’li: Es’ad Ef., 3611/3’dedir. Bu eserlerin konu başlığı olmadığı için kaynaklarda sadece kütüphane numarasına yer verilmiştir.
- 22) “Risâletü’l-evbeti fî beyâni’l-inâbeti ve’t-tevbeti”: Bu kitapçıkta, tevbe ve inâbe arasındaki farklar anlamları ile birlikte anlatılmaktadır. Nüshası: “Carullah Ef., 2129/8’dedir”.
- 23) “Kitâbu’l-yedi’l-ecved fî istilâmi’l-Haceri’l-Esved”: Nüshaları: Haşim Paşa, 21/7’de ve Carullah Ef., 2129/34’tedir.
- 24) “Risâle fî ma’nâ men zekeranî fî nefsihi”: “Kim beni kendi içinde zikrederse ben onu kendi nefsimde zikrederim”⁴⁹ hadis-i kutsî’nin açıklamasıdır. Nüshası: “Haşim Paşa, 21/13”dedir.
- 25) “Risâle fî şerhi Rabbi yessir velâ tüassir rabbi temmim bi’l-hayr”: Bu duanın açıklamasıdır. Nüshaları: Pertev Paşa, 6152 ; Es’ad Ef., 3785/4; Hüsrev Paşa, 4/3’dedir.

3. Tefsir Alanındaki Eserleri

- 1) Tefsîr-i Sûre-i Âdiyât Arapça ve Türkçe olmak üzere iki defa telif edilen eser, Abdullah Bosnevî’nin Âdiyât sûresi tefsîridir.
- 2) el-Burhânü’l-celiyy ve’d-delîlû’l-aliyy: Eser, Yûsuf sûresinin 24. âyeti perspektifinde, Hazret-i Yusuf ve Züleyha arasındaki hadiseye taalluk eden âyetlerin tefsîridir. Arapça olan eser 1047/1637 senesinde Mısır’da telif edilmiştir.³⁰⁴
- 3) Sırr-ı Yakîn^{1034/1624} senesinde telif edilen, Hicr sûresi 99. Âyette yer alan yakîn kelimesinin tefsîri ile alakalıdır. Eserin dili Farsça’dır.³⁰⁵

³⁰⁴ Eserin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no: 3611/3.

³⁰⁵ Bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/2.

- 4) Ref'u'l-hicâb fî ittisâli'l-Besmele bi-Fâtihati'l-Kitâb : Risâle, besmelenin Fâtiha ile birlikte muttasılen kıraat edilmesinin fazîletine dâirdir. 1036/1627 senesinde İznîk'te telif edilen eserin dili Arapça'dır.³⁰⁶
- 5) Tecelli'n-nûri'l-mübîn fî mir'âti iyyâke na'bûdü ve iyyâke neste'în: Eser Fâtiha sûresinin 5. âyetinin tefsîridir. 1028/1619 senesinde telif edilen eserin dili Arapça'dır
- 6) Müsteve'l-a'lâ fî'l-meşrebi'l-ahlâ: Eser, Hûd sûresi 7. Âyetinde geçen ,O'nun arşı su üzerinde idi' ifâdesinin tefsîridir. Arapça olan eser, 1028/1619 senesinde İznîk'te telif edilmiştir.³⁰⁷
- 7) Risâletü'l-evbe fî beyâni't-tevbe:Eser, ilgili bazı âyetlerin tefsiri bağlamında tevbenin mahiyetine dairdir. 1029/1620 senesinde telif edilen eserin dili Arapça'dır.³⁰⁸
- 8) Risâletün fî tefsîri kavlihî te'âlâ hattâ izestey'ese'r-rusul: Arapça olan eser, Yûsuf sûresinin 110. âyetinin tefsîridir.³⁰⁹
- 9) Meşriku'r-rûhâniyye ve mağribu'l-cismâniyye: Eser, Kehf sûresi 86. âyetintefsiridir. Risâlenin dili Arapça'dır.³¹⁰
- 10) Risâletün fî tefsîri kavlihî te'âlâ velev lâ en yekûnene'n-nâsu ümmeten vâhideten : Risâle, Zuhurf sûresinin 33. âyetinin tefsîridir. 1030/1621 senesinde telif edilen eserin dili Arapça'dır.³¹¹

³⁰⁶ Bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/5.

³⁰⁷ Eseri Hûd, 11/7 bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/7; Şehid Ali Paşa, no: 2788/4.

³⁰⁸ Risâlenin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/8; Hacı Mahmud Efendi, no: 2396/10.

³⁰⁹ Eserin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/9.

³¹⁰ Eserin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/10; Hacı Mahmud Efendi, no: 2040/9.

³¹¹ Eserin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/11; Hacı Mahmud Efendi, no: 2040/1; 2396/1.

- 11) Risâletün fî tefsîri kavlihî te‘âlâ vehüve’llezî haleka’s-semâvâtî ve’larda fî sitteti eyyâm: Eser, tekrar Hûd sûresinin 7. Âyetinin tefsiridir. 1030/1620 senesinde telif edilen eserin dili Arapça’dır.³¹²
- 12) Risâletün fî tefsîri kavlihî te‘âlâ velekad erselnâ Mûsâ bi-âyâtînâ: Risâle, Hûd sûresi 96. ayeti bağlamında Hazret-i Mûsâ’ya verilen mucizelerin izâhına dâirdir. 1030/1621 senesinde telif edilen eserin dili Arapça’dır.
- 13) Risâletün fî tefsîri kavlihî te‘âlâ velein ezakne’l-insâne minnâ rahmeh: Risâle, Hûd sûresinin 9-11 âyetlerinin tefsiridir. Eserin dili Arapça’dır.³¹³
- 14) Lübbü’l-lübb fî beyâni’l-ekli ve’s-şûrb: Eser, A‘râf sûresinin 31. Âyetinin işârî yönden tefsîrine dairdir. 1033/1623 senesinde telif edilen eserin dili Arapça’dır.
- 15) Keşfü’s-sirri’l-mübhem fî evveli sûreti’l-Meryem: Eser, Meryem sûresinin ilk 15 âyetinin tefsiridir. 1034/1625 senesinde telif edilen eserin dili Arapça’dır.³¹⁴
- 16) Sirru’l-kabzi ve’l-asr fî tefsîri sûreti’l-Asr: 1033/1624 senesinde telif edilen eser Asr sûresi tefsiridir. Eserin dili Arapça’dır.³¹⁵
- 17) Lübbü’n-nüvât fî hakîkatî’l-kıyâm ile’s-salât: Risâle Mâide sûresinin 6. Âyetinin tefsiridir. Eserin dili Arapça’dır.³¹⁶
- 18) Dür rü’l-manzûm fî beyâni’s-sirri’l-ma‘lûm: Eser, Yûnus sûresinin 13. âyetinin tefsiridir. Eserin dili Arapça’dır.³¹⁷

³¹² Risâlenin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/12.

³¹³ Risâlenin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/14; Hacı Mahmud Efendi, 2396/17m. (Bu risâleye ayrı bir demirbaş numarası verilmemiştir. Dolayısıyla 2396/17m numarasıyla atıf yapmayı uygun gördük. Risâle 157b-160a varakları arasındadır.)

³¹⁴ Eserin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/17.

³¹⁵ Eserin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/18.

³¹⁶ Eserin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/18m. (Bu risâleye ayrı bir demirbaş numarası verilmemiştir. Dolayısıyla 2129/18m numarasıyla atıf yapmayı uygun gördük. Risâle 102b-103a varakları arasındadır.)

³¹⁷ Eserin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/19.

- 19) Keşfü'l-esrârî'l-berarah fî tefsîri kavlihî te'âlâ kutile'l-insânu mâ ekferah: Risâle, Abese sûresinin 17. âyetinin tefsiridir. 1039/1639 senesinde telif edilen eserin dili Arapça'dır.³¹⁸
- 20) Ziyâu'l-lem'î ve'l-berk min hazratî'l-cem'î ve'r-ratk : Eser, Enfâl sûresinin 24. Âyetinin tefsiridir. Arapça olan eser 1039/1639 senesinde telif edilmiştir.³¹⁹
- 21) el-Keşf 'ani'l-emr fî tefsîri sûreti'l-Haşr : Eser, Haşr sûresinin 22-24. Âyetlerinin tefsiridir. 1040/1630 senesinde telif edilen eserin dili Arapça'dır.³²⁰
- 22) Risâletün fî't-takvâ ve'l-müttakîn: Eser, ilgili bazı âyetler doğrultusunda takvâ ve müttakî kavramlarının değerlendirilmesine dairdir. Eserin dili Arapça'dır.³²¹
- 23) Hal'u'n-na'leyn fî'l-vusûl ilâ hazratî'l-cem'ayn: Eser, Tâhâ sûresi 12. âyetinde zikredilen, ayakkabılarını çıkar' ifâdesinin işârî yönden tefsiridir. Eserin dili Arapça'dır.³²²
- 24) Risâletün fî tefsîri kavlihî te'âlâ kâle yâ Mûsâ innî istafeytüke: Eser, A'raf suresi 144-147 âyetlerinin tefsiridir. Risâlenin dili Arapça'dır.³²³
- 25) Tefsîr-i sûre-i Nûn ve'l-Kalem 'alâ meşrebi ehli't-tevhîd ve'l-hikem, eser Kalem sûresinin ilk dört âyetinin tefsiridir. Eserin dili Arapça'dır.³²⁴
- 26) Risâletün fî tefsîri kavlihî te'âlâ yâ eyyühe'n-nâsu'budû Rabbeküm: Risâle, Bakara sûresinin 21. Ayetinin tefsiridir. Eserin dili Arapça'dır.³²⁵

³¹⁸ Eserin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/21.

³¹⁹ Eserin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/27; Haşim Paşa, no: 21/6

³²⁰ Eserin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/29.

³²¹ Risâlenin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2396/3m. (Bu risâleye ayrı bir demirbaş numarası verilmemiştir. Dolayısıyla 2396/3m numarasıyla atıf yapmayı uygun gördük. Risâle 26a-31a varakları arasındadır.)

³²² Eserin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 2129/20; Hacı Mahmud Efendi, no: 2401; 2396/1.

³²³ Eserin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2040/8; 2396/11.

³²⁴ Risâlenin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2396/18.

³²⁵ Risâlenin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2396/14.

- 27) “Kitâbü hal’i’n-na’leyn fi’l-vusûli ile hazreti’l-cem’ayn”: Tâhâ Sûresi’nin on ikinci âyetinin vahdet-i vücûd açısından yorumlamasıdır. Nüshaları: Carullah Ef., 2129/20; Nafız Paşa, nr. 503’tedir.
- 28) “Kitâbü’l-keşf ani’l-emr fi tefsir-i Sûreti’l-Haşr”: Haşr Sûresi’nin bazı âyetlerini yorumlamaktadır. Nüshası: Carullah Ef., nr. 2129/29’dadır.
- 26) “Risâle râf’i’l-hicâb fi ittisâli’l-besmeleti bi Fâtihati’l-Kitâb”: Nüshası Carullah Ef., 2129/5’de olan Bosnevî’nin bu kitapçığı, “Besmele’nin Fâtiha’nın bir âyeti olup olmadığı” üzerinedir.

Tefsîru sûreti’l- Âdiyât

Tefsîr-i Sûre-i Âdiyât, Abdullâh Bosnevî’nin, Sultan İÖ. Murad’ın (ö. 1049/1640) kırk gün süren Bağdat muhasarasının zaferle sonuçlanması üzerine telîf ettiği eseridir.³²⁶ Buradan hareketle tefsirin 1048/1639 senesinde telîf edildiğini söyleyebiliriz. Müellif eserin mukaddimesinde fetih haberinin ulaşması üzerine Âdiyât sûresini hem Arapça hem de Türkçe olarak tefsir ettiğini ifâde etmiştir.³²⁷ Türkçe tefsirin, Arapça tefsire göre daha muhtasar olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple, tefsirin Arapça versiyonunda var olan lügavî açıklamaların, bazı ifade ve rivâyetlerin Türkçe’inde yer almadığı görülmektedir.³²⁸ Müellif, Arapça tefsir risâlelerinde, lafızların filolojik açıdan tahliline ihtimam göstermiştir. Fakat Türkçe eserlerinde bu ve benzeri ihtisas gerektiren unsurları kısmen hazfettiği görülmektedir.

Bir örnek vereceğiz, sûrenin yedinci âyetinin tefsirini yaparken zikrettiği bir nükte, müellifin dil açısından lafızları ele alış şekline örnek olarak gösterilebilir: **وَأَنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لَشَهِيدٌ** Ya’nî kalbinde olan kenûd ve cuhûd ve nifâktan ve nefsinde olan hubb-i dünyâ, sıfât-ı reddiyye ve sû-i ahlâktan olan şeye şehîd ve âlimdir.

³²⁶ Bkz. Abdullah Bosnevî, Tefsîr-i sûre-i Âdiyât, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, no: 745/1, vr. 2a-b

³²⁷ Bosnevî, Tefsîr-i sûre-i Âdiyât, vr. 2b

³²⁸ Tefsirin Arapça nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2040/4 ve no: 2396/3. Abdullah Bosnevî meşhur Fusûsü’l-hikem şerhini ise ilk olarak Türkçe telîf etmiş, ardından gelen yoğun talepler üzerine eserin bir de Arapça şerhini yapmıştır. Kâtib Çelebi, Keşfü’z-zunûn, 2: 1263-1264

Dünyâyâ şiddet-i inhimâkından ve hubb-i dünyâ ve sıfât-ı selbiyye ve reddiyye kalbini ahz edip onda tahakküm etmekle, ol sûret-i zihniyye-i süfliyye-i münkire onun meşhûdudur ve ona müteveccihdir ve münkir olduğunu âlimdir. Ve eğer suâl olunursa kendi kenûduna şehâdet eder velâkin rucû‘ etmez. Nihâyet mâlını ve cânını hıfz için İslâm’ı ızhâr ve nifâkı ızmâr eder. Bu takdîr üzere zamîri رَبِّ insâna râci‘ olur. Ve câizdir ki zamîr رَبِّ ‘ê râci‘ ola. Ya‘nî Hakk te‘âlâ onun kenûd ve nifâkını şehîddir, ya‘nî âlimdir ve ilmi hasebiyle ona mücâzât eder. Pes nifâk ona fâide etmez.³²⁹

Abdullah Bosnevî, eseri telif ederken kullandığı kaynaklara dair pek fazla ayrıntı vermemiştir. Sadece bir yerde İbnü’l-Arabî’nin Fütûhât-ı Mekkiyye’sinin ismi geçmektedir.³³⁰ Tefsirin tespit edebildiğimiz tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde koleksiyonu, 745/1 numarada kayıtlıdır. Seyyid Ömer isimli birisi tarafından istinsâh edilen nüsha beş varaktır ve 195x145-bbxbb mm ölçülerindedir. Eserin transkripsiyonunda, istinsah tarihi 1239/1823 senesi olan bu nüsha esas alınmıştır.

³²⁹ Bosnevî, Tefsîr-i sûre-i Âdiyât, vr. 4b

³³⁰ Bosnevî, Tefsîr-i sûre-i Âdiyât, vr. 4a-b.

B. İBRÂHİM B. İSMÂİL MOSTÂRÎ

1. Hayatı

Kendi ifadesiyle tam ismi İbrâhim b. eş-Şeyh el-Hâc İsmâil el-Mostârî'dir. 19 1089/1678'de Bosna'nın Mostar şehrinde ilim ehli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Doğduğu yere nispetle Mostârî, memleketine nispetle de Bosnevî olarak tanınmaktadır.³³¹ Eeğitimini babası İsmâil Efendi ve dönemin meşhur eğitim kurumu Karagöz Bey Medresesi hocası Mustafa b. Yusuf b. Murâd Eyyûbîzâde'den (ö.1119/1707) almıştır.³³²

İbrâhim Mostârî, döneminin en gözde öğrencilerindendir. 1119/1707 senesinde hocası Mustafa'nın vefatı üzerine, aynı medreseye müderris tayin edilmiştir. Medresede Arapça, tefsir ve İslâmî ilimler alanında dersler vermiş, 1138/1725'de doğduğu yer Mostar'da vefat etmiştir.³³³

2. Eserleri

1) el-Muhtasar fi'n-nahv

Karagöz Bey Medresesinde uzun süre nahiv ders kitabı olarak okutulan eserin Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Ktp. 2006 numarada ve Hırvatistan Zagreb Ozja Kütüphanesi 1547/3'de birer adet yazma nüshası bulunmaktadır

2) Şerhu'l-Misbâhi'l-madrâzî fi'n-nahv

Kitap, Nâsır b. Abdü's-Seyyid el-Madrâzî'nin (ö.610/1213) nahiv ilmiyle ilgili bir eseridir. İbrâhim Mostârî bu çalışmaya hâşiye yazmıştır. Eserin Gâzî Hüsrev Bey Ktp. 3940'da bir yazması mevcuttur.

3) Risâle fi şerhi's-salavâtî'l-letî evredtü alâ tarîki'l-ilğâz (Hallü liğâzi zâviyeti Blagay)

Bu çalışma Blagay beldesi duvarlarında yazılı salavatların şerhidir. Eserin yazması, Gâzî Hüsrev Bey Ktp. 3342'da bulunmaktadır.

4) Menâkıbu'l-fâdîli'l-muhakkık Mustafa b. Yûsuf el-Mostârî

³³¹ Terziç, *a.g.e.*, s. 143-146.

³³² el- Hanciş, *a.g.e.*, s. 30.

³³³ Terziç, *a.g.e.*, s. 143.

İbrâhim Mostârî bu eserinde, hocası ve aynı zamanda eniştesi³³⁴olan Mustafa el-Mostârî'nin biyografisini yazmıştır.

5) Şerhu'r-Risâleti'l-kemâliyye fî'l-edeb³³⁵

Müellifin hayatıyla ilgili eserlerde kendisine nispet edilen bu kitabın kütüphanelerde kayıtlı bir nüshasına rastlayamadık.

3. Tefsir Alanındaki Eserleri

Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî İbrâhim Mostârî'nin bu eseri, isminden de anlaşılacağı üzere Beyzâvî'nin Envâru't-tenzîl'inin dîbâcesine/giriş yazdığı bir hâşiyedir. Eserin Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Ktp. 4006 numarada bir yazması bulunmaktadır. Çalışmanın varak sayısı 20 olup müellif hattıdır. Baştan iki, sondan da bir varak boş bulunmaktadır. Baştan ikinci boş varakta Farsça “Der kütüphâne-i Karagöz Muhammed Bek der Mostar” ifadesi yazılıdır. İlk varakta vakıf yazısı bulunmaktadır. Çalışmanın ilk sayfa 22, diğerleri 19 satırdan müteşekkildir. Çok geniş olmayan kenar boşluklarında çok az ilave açıklamalar mevcuttur. Yine asıl metin üzerine kırmızı bir çizgi çekilerek şerh ile metin birbirinden ayrılmıştır.

Eserde, çok rahat okunan nesih yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmış olup, kenarları cetvelsizdir.

Başı:

سم الله الرحمن الرحيم، نحمدك اللهم يا من نزل الكتاب المبين، وأحكم آياته بحيث لا يتوجه إليه معارض العارضين، فيه شفاء ورحمة للمؤمنين وبيان للناس
وهدى وموطة للمتقين، فسبحان من دل على وحدانيته.....، يسبح بحمده كل شيء من الفرش إلى العرش المبين.....أما بعد: فيقول العبد الفقير ذوالخلل
والتقصير إبراهيم ابن الشيخ الحاج إسماعيل المستاري عفي عنهما المولى الغني.....صنقه القاضي الإمام..... بعلو القدر بين الأنام ناصر الحق والدين
عبد الله بن عمر بن محمد بن علي الشيرازي البيضاوي

Sonu:

اختلف المشايخ في أنه هل يجوز أن يقال يستجاب دعاء الكافر؟ فمنعه الجمهور بقوله تعالى: وما دعاء الكافرين إلا في ضلال، وما روي عن النبي من أن
دعوة المظلوم وإن كان كافراً تستجاب فمحمول على كفران النعمة، وجوزه بعضهم لقوله تعالى حكاية عن إبليس: رب انظرني فقال الله تعالى: إنك من
المنظرين

³³⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Y., Konya, 1972, C. I, s. 402.

³³⁵ Terziç, *a.g.e.*, s. 146.

والحق يستجاب دعاء الكافر في أمور الدنيا لأن رحمة الله تعالى فيها عامة شاملة للمؤمن والكافر، ولا يستجاب في أمور الآخرة، اللهم يا قاضي الحاجات

وياسميع المناجات ويا مجيب الدعوات اقض حاجاتي وأجب دعواتي واعف عن تقصيراتي واغفر لي ولوالدي وأسأتي ولجميع المؤمنين والمؤمنات بحرمة فخر الكائنات أمين بحرمة طه ويسين

Ferağ kaydı bulunmayan eserini İbrâhim Mostârî, Bosna Karagöz Bey Medresesinde tefsir dersleri verdiği dönemde kaleme almıştır. Besmele, hamdele ve salvelenin ardından hutbede müellif, 1124/1712 senesi Aşûra günü eserini dostlara zor gelen kelimeleri şerh etmek üzere yazmaya başladığını bu eserin anlayış ve kemal sahiplerine kendisinden hediye olduğunu, câhil ve rezillerinise bundan istisnâ olduğunu belirtmektedir.³³⁶

Eserde şârih, Kâdi Beyzâvî tefsirinin dîbâcesinde görülen garip lafızları, müşkil yerleri açıklamış, eksikve izaha muhtaç kelimeleri delillendirmiş, zayıf bulduğu muğlak ifadelerin kapalılığını gidermeye çalışmış, zamirlerin ve cümlelerin atfedildiği yerlere işaret etmiştir. Ekseri müellif, isim tasrih etmeden.³³⁷ Zaman zaman fıkıh, kelâm, hadis ve tefsir usûlü ile ilgili konulara değinen müellif bu görüşlerini kitap ismi vermeden

A'meş, Hâris el-Muhâsibî, İbn Hacer, Hatîb el-Bağdâdî, İsfahânî, Keşşâf, Taftâzânî, İbn Mâlik ve Şeyh Zâde vb. gibi isimlerle teyid etmiştir. Sonuç kısmında ise, kâfirin duasının kabul olup olmayacağını tartışmıştır. Bu hususu âyet ve hadisler muvacehesinde araştırmış, sonuçta dünya işlerinde kâfirin duasının müstecâp olacağı kanaatında olduğunu belirtmiştir. Çünkü dünyada Allah'ın (cc.) rahmetinin Müslüman ve kâfirlere şâmil, âhirete müteallik işlerde ise duanın yalnız Müslümanlara özgü olduğu vurgusuyla İbrâhim Mostârî eserini tamamlamaktadır.³³⁸

³³⁶ İbrâhim Mostârî, Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî, Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Ktp. nr. 4006, vr. 1a.

³³⁷ Mostârî: vr. 4a, 5a, 6b, 7b, 9b, 11a, 12a, 18a veya كذا في الجامع Mostârî: vr. 4a, 15b, 17b, 19a. vb. gibi genel ifadelerle nakilde bulunarak düşüncelerini güçlendirmiştir

³³⁸ İbrâhim Mostârî, Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî, vr. 19b-20a

SONUÇ

Osmanlı Devletinin merkez ve taşra medreselerinde ekseri tefsir derslerinde Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı ve Beyzâvî'nin Envâru't-tenzîl'i hâşiyeleriyle birlikte okutulmuştur. Konevî'nin de belirttiği gibi Envâru't-tenzîl bir belâgat ve i'câz harikasıdır.³³⁹ Onun nahiv, sarf, fesâhat ve belâgatla ilgili i'câz vecihlerini, kıraat yorumlarını edebi bir şekilde eserinde formüle etmesi, bu tefsirin uzun süre Osmanlı medreselerinde okutulmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Bosna Hersek'te Kur'ân, tefsiri, anlaşılması ve çevirisi hususunda pek çok çalışmalar yapılmış, bu bağlamda pek çok şahsiyet tefsir ilmiyle ilgili eserler vermiş, gerek yorum gerekse ortaya koydukları fikir ve anlayışlarıyla tefsir ilmine katkılar sunmuştur. Bosna Hersek'te İslâmlaşmasından sonra İslâm medeniyetine mensubiyet bilinciyle ilmî incelemelere önemli bir yer verilmiş ve hemen hemen bilimin bütün alanlarında söz sahibi bilginler yetiştirilmiştir. Bu bilginler pek çok alanda eserler vücuda getirmişlerdir

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Osmanlı fethinden önce bugünkü Bosna-Hersek topraklarında örgün eğitim sistemi diye bir sistem bulunmamaktaydı. Osmanlıların gelişyle paralel olarak söz konusu topraklarda çok önemli iki olay gerçekleşti.

İslamlaşma süreci başladı, bu süreçle paralel olarak da örgün eğitim kurumları tesis edilmeye başlandı. Müslümanların yaşadığı neredeyse her mahallede ilköğretim düzeyinde faaliyet gösteren mektepler şehir merkezlerinde ise ortaöğretim düzeyinde faaliyet gösteren medreseler kurulmaya başlandı.

Bugünkü Bosna-Hesrekte ilk medresenin 1505-1512 tarihleri arasında kurulduğunu ve günümüze kadar çeşitli eğitim kurumlarında okutulduğunu göz önünde bulundurursak Tefsir'in söz konusu coğrafyadaki varlığının beş asrı aşkın uzun tarihî geçmişe sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Medreseler nerede kurulduysa orada temel İslâm ilimleri okutulmuştur. Temel İslâm ilimleri nerede okutulduysa da orada Tefsir öğretilmiştir. Osmanlı medreselerinde geleneksel eğitim-öğretim programları mevcut idi.

³³⁹ Konevî, *a.g.e.*, C. I, s. 23.

Yani eğitim-öğretim programlarının serbest bir çizgisi vardı. Merkez tarafından pek sorgulanmıyor ve pek denetlenmiyordu. Eğitim-öğretim programlarının pek yenilenmeyip değişmememesi medreselerde okutulan ders kitaplarının da değişmemesine yol açtı.

Bu çalışmamızın konusu olan Tefsir için olduğu gibi bütün dersler için de geçerliydi. Tefsir derslerinde müfredat açısından tek yenilik Tefsir hocalarının geleneksel olarak okutulan ders kitaplarına yazmış oldukları şerh ve haşiyelerdir. Çünkü bu şerh ve hâşiyeler de ders kitabı olarak kullanılabilirdi.

KAYNAKLAR

- ABAY, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası“, *Divan dergisi İlmî Araştırmalar*, sy. 6 (1999), s. 249-303.
- AYDAR, Hidayet, “Türklerde Kur'an Çalışmaları“, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1977, s. 171.
- AKGÜNDÜZ, Murat, “Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna Hersek“, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XVIII, İzmir, 2003, s. 113.
- ATÂ, Abdülkadir Ahmed, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse*, Kahire, 1969.
- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Öğretimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.
- BALTACI, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat - Tarih)*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.
- BEYZÂVÎ, Nâsirüddîn Ebû Saîd, Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Basım Evi, İstanbul 1984.
- ATEŞ, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998.
- BAĞDATLI, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1951.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2008.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2009.
- CERİĆ, Mustafa, *İslam u Bosni*, el-Kalem, Sarajevo 1994.
- DEMİR, Recep, *Kur'an Tefsirinde Tarihselci Yöntem*, Hikmetevi, İstanbul, 2013
- DEMİR, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- EL- HANCIŞ, Muhammed, *el-Cevheru'l-esnâ fî terâcimi u'lemâi ve şua'râi Busna*, Hecer li't-tıbbâ' ve'n-neşr, Kahire 1992.

HADŽIHUSEİNOVIĆ, Muvekkit, *Povijest Bosne*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.

GÜL, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997

GÜLŞEN, Ekrem, “İbrâhim Mostârî'nin Envâru't-Tenzîl Dîbâcesi Hâşiyesi“, *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 2021 Sayı: 71/ 2017, s.92.

ÇELEBÎ, Kâtip, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1951.

KARČIĆ, Fikret, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji: 1918-1941*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2005.

KARTAL, Abdullah, “Bursa’da Bosnalı Bir Melamî Abdullah Bosnevî Hayatı Eserleri ve Bir Kasidesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, 6(6), s.297.

KASUMOVIĆ, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatı Tarih*, Alfa yayınları, İstanbul, 1980

MADEN, Şükrü, “Osmanlılar’da el-Keşşâf ve Envâru’t-Tenzîl Hâşiyeleri“, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul, 2011, C. IX, s.241-273.

ŞUKURİĆ, Nijaz, “Avusturya-Macaristan Dönemi idaresinde Gazi Hüsrev Bey Medresesi 1878-1918, *Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları*, Sarajevo, 1988, s. 35-84.

TERZİĆ, İzzet, *el-İ'nâye bi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Busna, el-Cemiyyetu'l-İslâmiyye fi'l Busna ve'l-Hersek*, Slovo, Mostar, 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

YORULMAZ, Hüseyin, *Osmanlı'nın Batı Yakası Bosna*, 3F Yayınları, İstanbul, 2007.

ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed , *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi'tte'vîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *Et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 2003.